

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ
ANABİLİM DALI

TÜRKİSTAN'DA SUFİZM VE DİNİ HAYAT
(XX. YY)

Yüksek Lisans Tezi

Selma Köseoğlu

Ankara-2007

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR.....	III

GİRİŞ

TASAVVUFUN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ.....	2
------------------------------------	---

I.BÖLÜM

SOVYET ÖNCESİ TÜRKİSTAN'DA SUFİZM VE DİNİ HAYAT

I.TÜRKİSTAN'DA SUFİZMİN YERLEŞMESİ VE SUFİZMİN GELİŞİMİ	
1.Türkistan'da İslamiyet'in Yerleşmesi.....	8
2. Türkistan'da Sufizmin Gelişimi.....	10
3.Türkistan'da Sufi Düşünce ve Yesevi Tesirleri.....	12
II. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE DİNİ HAYAT VE SUFİZM.....	15
III. HAREZMŞAHLAR DÖNEMİNDE DİNİ HAYAT VE SUFİZM.....	22
IV. CENGİZ İSTİLASINDAN SONRA SUFİZM	28
V. TİMURİLER DEVRİNDE SUFİZM.....	35
VI. ÖZBEK HANLIKLARI DEVRİNDE SUFİZM.....	42
VII. RUS İŞGALİ DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN'DA DİNİ HAYAT VE SUFİZM	
1. Rusya'nın Türkistan'da Yayılması.....	50
2. Türkistan'ın İşgalini Kolaylaştıran Nedenler ve Tarikatların Durumu.....	52
3. Rus Hakimiyeti Altında Türkistan'da Dini Hayat.....	56

II. BÖLÜM

SOVYET DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN'DA DİNİ HAYAT VE SUFİZM

I. 1917'DEN II. DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR TÜRKİSTAN'DA DİNİ YAPILANMA

1. Türkistan'da 1917 Bolşevik Devrimi ve Sovyet Hakimiyetinin Kurulması.....65
2. Türkistan Milletlerinin Uyanışı ve Basmacılık Hareketi.....70
3. Müslümanların Sovyet İktidarına ve Sosyalizme Bakışı.....73
4. Sovyetlerin İslam'a Bakışı ve Mücadele Metotları.....79

II. II. DÜNYA SAVAŞINDAN 1991 BAĞIMSIZLIK YILLARINA KADAR TÜRKİSTAN'DA DİNİ YAPILANMA

1. II.Dünya Savaşı'ndan Sonra Sovyetlerin Din Siyaseti.....86
 - a) Stalin Dönemi (1939-1953).....87
 - b) Kruşçev Dönemi (1954-1964).....91
 - c) Brejnev Dönemi (1964-1980).....93
 - d.Gorbaçov Dönemi (1980-1991).....98
2. Türkistan'da Dinin Varlığını Sürdürmesini Sağlayan Etmenler ve Dindarlık Düzeyi.....101

III. SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN'DA TARİKATLAR VE FAALİYETLERİ

1. Sovyet Döneminde Faaliyette Olan Belli Başlı Tarikatlar.....106

a)Nakşbendiyye.....	107
b)Kadiriye.....	110
c)Yeseviyye.....	111
d)Kübreviyye.....	112
2. Tarikatların Hizmet ve Faaliyetleri.....	113

IV. BAĞIMSIZLIK DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN'DA DİNİ HAYAT VE

SUFİZM	117
SONUÇ.....	124
TEZ ÖZETİ.....	131
BİBLİYOGRAFYA.....	135
EK I.....	141
EK II	142

ÖNSÖZ

Müslüman Türk dünyasının önemli bölümünü teşkil eden Türkistan, VIII. asırda İslamiyet'le tanışmış, X. asırdan itibaren İslamiyet'i bir din olarak benimsemiş ve o andan itibaren İslamiyet, Türk kültürünün, sosyal ve siyasi düzeninin ayrılmaz bir parçası olarak günümüze dek varlığını sürdürmüştür.

Biz bu çalışmamızda, Türkistan bölgesinin İslamiyet'le tanışması ve XIX. asra kadar gelen süreçte tarikatların faaliyetlerini araştırarak özellikle Sovyet dönemi Türkistan'ında bu tarikatların siyasi-sosyal yapıya etkilerini tespit etmeye çalıştık.

Şu ana kadar genel anlamda sufi tarikatların dini yapılanmaları ve ibadet şekilleri üzerinde incelemeler yapılmıştır. Türkistan'da İslami durum hakkında da pek çok çalışma vardır. Ancak bu çalışmalarda tarikatların siyasi ve sosyal faaliyetlerine detaylı bir şekilde yer verilmemiş olması ve özellikle Rus işgallerinden sonraki döneme ait belgelerin daha çok Sovyet ve batı kaynaklarında bulunması tarikatların faaliyetlerini tespit etmemizde sıkıntılar yarattı. Çalışmamızı hazırlarken, geniş bir kaynak taraması yaparak ve her konu başlığının kendine ait temel araştırmalarından yararlanarak tezimizin amaçları doğrultusunda Türkistan coğrafyasında dini hayat ve tarikatların faaliyetlerini tespit etmeye çalıştık.

Çalışmamız esas itibariyle iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tasavvufun doğuşu ve tasavvufi düşüncenin yabancı menşeleri üzerinde durduk. I. bölümde, Sovyet öncesi Türkistan'da İslamiyet'in yerleşmesi ve tarikatların

bölgedeki siyasi-sosyal yapıya etkileri ile Rus işgalleri dönemindeki faaliyetlerini tespit ettik. II.bölümde, Sovyet dönemi ile başlayan ateizm politikaları ve bağımsızlık yıllarına kadarki süreçte İslamiyet'in durumu ile tarikatların Sovyet politikaları karşısındaki faaliyetlerini inceleyerek, Sovyet sonrası Türkistan'da tarikatların durumu ve Sovyet dönemi baskı politikalarına karşı direnişlerin bağımsızlık dönemine yansımalarını tespit etmeye çalıştık. Çalışmamızı bir sonuçla bitirdik.

Çalışmamı hazırlarken tavsiyeleri ile yol gösteren ve beni cesaretlendiren değerli hocam Doç. Dr. Abdullah Gündoğdu'ya teşekkür ediyorum.

Selma KÖSEOĞLU

KISALTMALAR

a.e.	aynı eser
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
bkz.	bakınız
çev.	Çeviren
haz.	hazırlayan
ölm.	ölüm
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
v.d.	ve devamı
y.y.	yüzyıl

GİRİŞ

Türkili anlamına gelen Türkistan, coğrafi ve tarihi bir kavram olarak M.S. VI-VIII.asırdan beri, bugün Orta Asya diye adlandırılan bölge için kullanılmaktadır. En geniş anlamıyla, Hazar Denizi ve Aşağı İdil'den Çin Seddi'ne, Altaylar'dan Hinduguş'a kadar uzana bölgeye Türkistan denmiştir. Bu coğrafya Çinliler ve Ruslar tarafından işgal edilince, doğusu için Doğu Türkistan, batısı için Batı Türkistan gibi adlar kullanılmıştır.

Türkistan kelimesi aynı zamanda siyasi- idari bir kavramdır. Ruslar Batı Türkistan'ı işgal ettiklerinde 1867'de başkenti Taşkent olmak üzere Fergana, Sır-Derya, Semerkand ve Hazarötesi (Zakaspi) vilayetlerini Türkistan Genel Valiliği adıyla bir yönetim altında topladılar. Sovyet döneminde 1917-1924 yılları arasında Türkistan Genel Valiliği toprakları Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak yapılandırılmıştır. 1924'de Sovyet Orta Asyası ve Orta Asya isimleri kullanılmaya başlanmış ve Türkistan ismi yasaklanmıştır. ¹

Çalışmamızda bölge insanının siyasi, milli ve kültürel kimliğini daha iyi ifade etmesinden dolayı Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan

¹ Türkistan adı için bkz., Zeki Velidi Togan, Türkistan İsmi, Hududu ve Mesahası Hakkında, **Yeni Türkistan**, yıl 1, 1927/5-6,s.30-36 ; Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1982, 1-2, 23-25 ; Vassiliy Viladimiroviç Barthold, "Türkistan", **İslam Ansiklopedisi**, XII/2, 140-142.

cumhuriyetlerini içine alan coğrafya için Türkistan adını kullanmayı tercih ettik. Zaman zaman Orta Asya ismine de yer verdik.

TASAVVUFUN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Tasavvuf, İslam mistisizminin adıdır. İslam tasavvufu İslam dininin belli bir yorumudur. Hicretin ikinci ve üçüncü asırlarından itibaren hadis ve Kur'an'a dayanarak şüpheleri ortadan kaldıran ve dinin sınırlarını belirleyen **Fıkıhçılar** ve her şeyde akli hakem tayin ederek, araştırmalarının temelinde akli kabul eden **Mutezile mezhebinin** yorumları karşısında, bunlardan farklı bir din (İslam) anlayışı ortaya çıkmıştır.² Tasavvufi din anlayışının belirgin vasıfları Kur'an ve hadiste zahirden (görünen) ziyade batına (gizli olan) önem vermektir. Tasavvufi anlayışı sufiler şu sözlerle tanımlamışlardır:

Tasavvufta ilk imam olarak kabul edilen **Cüneyd Bağdadi** (Ö.909) “ Aç durmak, dünyayı terk etmek, alışlagelen ve hoş giden şeyleri kesip atmaktır.”

Bağdad sufilerinden **Ebu Muhammed Ceriri** (Ö. 933) , “ Her güzel huyu benimsemek, her kötü huydan kaçmaktır.”

² Erol Güngör, **İslam Tasavvufunun Meseleleri**, İstanbul, 1996, s.19. ; Ebu Nasr Serrac Tusi, **Ebû Nasr Serrâc Tûsî el-Lüma' İslam Tasavvufu**, Kamil Yılmaz, Ankara, 1996, s.13 ; Muhammed Ebu Zehra, **İslamda Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi**, çev. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin, İstanbul,1983,s.166.

Ruveyın Bin Ahmed (Ö.941), “Tasavvuf, nefsi Allah’ın iradesine teslim etmektir.” demişlerdir.³

Tasavvufu bir yaşam tarzı olarak belirleyen kişilere **sûfi** denilmektedir. **Sûfi** isminin kaynağı sûf (kaba yün kumaş), giydikleri kıyafeti temsil etmektedir. **Sûfiler** adlarını dünya hayatına kıymet vermeyişin sembolü olan kıyafetlerinden almışlardır. **Sûfi** kelimesi İslam’dan önce de kullanılmış ve Mekke’de adına **sûfi** denilen, hayattan uzak kalmış ve dine bağlı olan kişilerin varlığına dair rivayetlerde bulunulmuştur. ⁴ İslam tasavvufunun ilk büyük sufilerinden **Zu’n-Nun Mısri** (859-860), “**Sûfi kimdir?**” sorusunu şöyle cevaplamıştır; “ Taleple yorulmayan, elinden zorla almakla darılmayan kimselerdir. Onlar Allah’ı her şeye tercih ederler. Allah da onları her şeye tercih eder.”.⁵

İslam tasavvufunun yerli (İslâmi) kaynakları tasavvufu gerek düşünce gerek tatbikat itibariyle tamamen **Kuran** ve **sünnete** dayandırırılar. Yerli kaynakların tasavvufu sırf İslâm menşeli görmeleri büsbütün yanlış sayılmaz. Çünkü, tasavvufi düşünce, kaynaklarını Kur’an ve Sünnetten almış ve uygulamalarında İslam kaidelerinin dışına çıkmamıştır. Ancak İslam dininin süratle yayılması ve başka medeniyetler ve dinlerle karşı karşıya gelmesi etkileşimlere zemin hazırlamıştır.

³ Hayrani Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi**, Ankara, 1986, s.5 ; Güngör, **a.g.e.**, s..19 ;

Serrac, **a.g.e.**, s.25.

⁴ Serrac, **a.g.e.**, s.22 ; Güngör, **a.g.e.**, s.56.

⁵Serrac, **a.g.e.**, s.25-26.

Doğrudan doğruya olmasa bile Hind medeniyeti, Musevilik tesirleri, Suriye'yi baştanbaşa kaplamış olan Hıristiyanlık nüfuzu, eski Yunan medeniyetlerinden çevrilmiş eserler ile meydana gelen fikir akımları gibi çeşitli etkenler dini gelişme üzerinde etkili olmuştur.⁶

Bu konuda araştırma yapan **Nicholson**, Hind tesiri ve Yeni-Eflatunculuk üzerinde durur. **Bloch**, **Dozy**, **Von Kremer** Hind-İran tesirine bağlarlar. **Brown**, Sami bir dine karşı Ari reaksiyon olarak izah eder. **A.Palacios** Hıristiyanlığa ağırlık verir. Bunlar arasında İslami menşelere en çok yer veren **L.Massignon**'dur.⁷

Hind mistisizmi, tarih itibariyle bütün diğerlerinden önce geldiği için İslâm tasavvufuna tesir ettiği düşünülebilir. Fakat Arapların Hindle ticari münasebetleri bulunsa da Hind düşüncesi ile temaslarının oldukça geç tarihlerde ortaya çıktığı görülüyor. Hind tesiri muhtemelen karadan ziyade Basra Körfezi yoluyla gelmiş olabilir. ⁸ L.Massignon Hind tesirinin bilhassa zikir metotlarında bulunabileceğini söylemiştir.⁹

İslâm tasavvufunun yabancı etkileşimleri hususundaki en zayıf iddia İran tesiridir. Maniheizmin ve diğer klasik İran inançlarının bu hususta herhangi bir kayda

⁶ Mehmet Fuat Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, 1993, s.15.

⁷ Güngör, **a.g.e.**, s.41.

⁸ **a.g.e.**, s.42.

⁹ Louis Massignon, "Tasavvuf", **İslam Ansiklopedisi**, C.XII., İstanbul, 1974, s.26.

değer tesiri bulunmadığını **L.Massignon** açığa kavuşturmuş bulunuyor.¹⁰

İslâm tasavvufu, bilhassa Yeni Eflatunculuk temaslarında birçok mistik fikirle karşılaşmıştır.¹¹ İslâm **tasavvufunda** özellikle sonraki dönemlerde çok büyük tesiri bulunan Yeni Eflatuncu düşünce İslam dünyasına Hıristiyanlar vasıtasıyla girmiştir. **L.Massignon** Yeni Eflatuncu panteistik (vahdet-i vücudcu) felsefenin **Muhyiddin Arabî** ile birlikte tasavvufa girdiğini iddi eder.¹²

Tasavvufun bu etkileşimleri başlangıçta Sünni inanış taraftarlarının sufi düşünceyi kabul etmemeleri sonucunu da doğurmuştur. Kelamcılar, hadisçiler, fıkıhçılar ve diğerleri tarafından reddedilen bu düşünce ve hayat tarzı ancak **Gazzali** tarafından kabul gördükten sonra meşruiyet kazanmıştır.¹³

İslâm tasavvufunun yabancı menşelerini incelerken farklı dinlerin düşünce sistemlerinin özellikle tasavvufi düşüncenin gelişiminde etkilerinin bulunduğunu gördük. Ancak İslâmiyet bu kültür mahsullerini kendi potasında eriterek yeni bir sentez, yani **İslâm Medeniyeti** vücuda getirmiştir.¹⁴ Kaçınılmaz olan kültür temasları ve alışverişleri, tarihin her çağında ve her yerinde görülmüştür. İslâm yeni bir dünya görüşü ve yeni bir sosyal düzen getirirken İslâm medeniyetinin yapısı ve işleyişini

¹⁰ Güngör, **a.g.e.**, s.43.

¹¹ Yaşar Nuri Öztürk, **Kuran ve Sünnete Göre Tasavvuf**, İstanbul, 1995, s.34.

¹² Massignon, **a.g.m.**, s. 29.

¹³ Altıntaş, **a.g.e.**, s.13.

¹⁴ Osman Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**, İstanbul, 1993, s.9.

daima hesaba katmış ve gerçekçi olmuştur. Mesela İslâm'dan önceki mahalli örf ve adetler – İslâm'la çatışmadıkları ölçüde- İslâm hukukunun gelişme seyri içinde yer almışlardır.¹⁵ Kısacası başka sistemlerden birtakım unsurların İslâm cemiyeti bünyesinde yer alması sosyal bir zorunluluğun neticesidir.

İslam Medeniyetinin gücü o kadar büyüktür ki almış olduğu yabancı fikirlere İslami bir renk vermiş ve bu fikirleri kendi cemiyetinin yapısına uygun bir şekilde bürüyerek saflaştırmış, sistemli ve kuramsal bir yapıya dönüştürmüştür.

Hayata karşı belli bir tavır ve davranış olarak başlayan tasavvuf, daha sonra bir düşünce tarzı halinde sistemleştirilmeye çalışılmıştır. Miladi VIII.asırdan itibaren fiilen kendini gösteren **tasavvuf hareketi**, İslam'ın hızla yayılmasında etkili olan en önemli faktörlerden biridir. İslâmi değerlerin fert ve toplumlarda en iyi şekilde yerleşip yaşanılır hale gelmesi idealine hayatlarını vakfetmiş olan **sufiler**, tebliğ faaliyetine büyük önem vermişler ve ilk devirlerden itibaren adeta **İslâm**'ın misyonerliğini yapmışlardır. İslam'da misyonerlik faaliyetini gerçekleştirmek için kurulmuş bir teşkilat yoktur. Ancak tasavvuf hareketi ile birlikte İslam misyonerliğinin gönüllü bir faaliyet olarak fiiliyata geçtiğini söyleyebiliriz.

Peygamber zamanında adı konmamış olarak yaşanan tasavvuf ve beraberinde sufizm, kelime olarak Hicri II.yüzyılda ortaya çıkmıştır. Kaynaklar,

¹⁵ Güngör, **a.g.e.**, s.52

sahabeden **Ebu Zer Gifari, Huzeyfe'tül- Yemani** ve **İmran İbn-i Hasan Huzai**'yi ilk zahidler arasında göstermektedir.¹⁶

Önce sufi namını alan ve Suriye'de ilk zaviyeyi kuran Kufeli Abu Haşim'den sonra, Süfyan Sevri (M:784/85), Mısır'da yetişen **Zu'n-Nun** (859/860), **Horasanlı Bayezid-i Bistami** (874/875), **Hallac-ı Mansur** (921/922), **Cüneyd Bağdadi** gibi isimler *İslam tasavvufunun ilk büyük mutasavvıflarıdır.*¹⁷

Sufiler, bu akımın başlangıcında kendilerini tamamen dünyevi olayların dışında tutmuşlar; sosyal, siyasi ve iktisadi hayattan uzak kalmışlardır. Bu durum Hasan Basri'nin "**huruc alessultan**" fikrini siyasi ve sosyal nizamı muhafaza endişesiyle birlikte, liderlerin haksız icraatı karşısında susma fikrine karşı çıkması ile değişmeye başlamıştır.¹⁸ Meşhur alimlerin birçoklarının büyük şeyhlere bağlılıkları, hükümdarların ve ümeranın bizzat tekke ve zaviye yaptırarak bu hareketi teşvik etmeleri, İslam aleminin her tarafında şeyh ve dervişler yetiştirmiş, böylece yeni sosyal guruplar meydana gelmeye başlamıştır.¹⁹

¹⁶ Güngör, **a.g.e.**, s.54.

¹⁷ Köprülü, **a.g.e.**, s.16.

¹⁸ Güngör, **a.g.e.**,s.56.

¹⁹ Köprülü, **a.g.e.**, s.17.

I.BÖLÜM

SOVYET ÖNCESİ TÜRKİSTAN'DA SUFİZM VE DİNİ HAYAT

I. TÜRKİSTAN'DA İSLAMİYETİN YERLEŞMESİ VE SUFİZMİN GELİŞİMİ

1. Türkistan'da İslamiyet'in Yerleşmesi

Ortaçağ tarihi belirleyici unsurlarından İslamiyet'in zuhuru ve kısa sürede fetihler yoluyla farklı topluluklara ve medeniyetlere ulaşması sonucu, Türkler de VII. yüzyılın ikinci yarısında Müslüman Arapların Türkistan'a doğru ilerlemesi ile İslamiyet'le tanışmışlardır.

Emevi yönetiminin 705'te Kuteybe Bin Müslim'i Horasan valiliğine atamasıyla Türkistan'ın Müslümanlar tarafından fethi hızlanmıştır. Kuteybe, 709'da Buhara'yı, 713'te Fergana vadisinin bazı kısımları ve Hocend'i hâkimiyeti altına almıştır. Emeviler'in ırkçı siyasetleri sebebiyle ilk dönemlerde Türkler arasında İslam kitlesel değil ancak bireysel yayılmıştır. Özellikle Güney Türkistan'daki bazı küçük Türk hanlıklarının üst düzey yöneticileri, örneğin **Türgişler**'den Nizek Tarhan, Toharistan hakanı Yabgu Bey, Buhara hâkimi Tuğ Şad gibileri İslam'ı kabul etmişlerdir. Emeviler'in ırkçı siyasetlerine karşılık, **Abbasiler**'in mevaliye karşı izlediği siyaset Türkler arasında İslamlaşmayı hızlandırmıştır. Bunun yanında 751'de Araplarla Çinliler arasında yapılan **Talas Savaşında** Türklerin Müslümanları

desteklemesi Türk- Arap ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten itibaren Türk-Arap ilişkileri daha dostane bir yol izlemiş, XI. asırdan başlayarak Abbasi ordusu ve sarayında Türkler görev almaya başlamışlardır.²⁰ İslam'ın Orta Asya topraklarında hızla yayılmasıyla birlikte, tasavvuf erleri bölgeyi bir ağ gibi sarmış, Herat, Nişabur, Merv, Buhara, Fergana ve daha birçok şehirde bu **derişler** “**tebliğ**” ve “**irşad**” faaliyetlerini sürdürmeye koyulmuşlardır.²¹

Türkler arasında olumlu bir şekilde ilerleyen İslamlaşma X. asırda yeni bir boyut kazanmıştır. İbn Rustati'nin “Kitab al-a'lak al-nafisa” adlı eserinde İdil Bulgarları'nın İslam dinine mensup oldukları ve camilerinin, mekteblerinin, müezzin ve imamlarının olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bulgar hükümdarı Almuş 920/921 yılında Bağdad halifesi Muktedir Bi'llah'a elçi göndermiş ve İslam dinini öğretecek fakihler istemiştir. X. asra başlarken **İdil Bulgarları** artık Müslüman kültür dairesine girmiş görünmektedir. İbn-i Fazlan seyahatnamesinde Bulgarlar arasında eski adetlerin devam ettiği ve eski dinlerine devam edenlerin olduğu bilgisi yer almaktadır. Bu bize ,Bulgarlarda da bütün Türk devletlerinde görüldüğü gibi dini toleransın hüküm sürdüğünü gösteriyor. Bulgarlar, kendilerine komşu memleketlerde

²⁰ Türklerin, Emevîler ve Abbasiler döneminde İslamlaşması hakkında bkz.,

Nesimi Yazıcı, **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, Ankara, 1992 ; Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul, 1980 ; Osman Turan, **Selçuklular ve İslamiyet** ;Zekeriya Kitapçı, **Türkistan'da İslamiyet ve Türkler**, Konya, 1988.

²¹ Köprülü, **a.g.e.**, s.14-19.

de İslam dinini yaymaya çalışmışlar ve Kiev Knezi Vladimir yeni bir din kabul etmek istediğinde onu İslamiyet'e davet etmişlerdir.²²

Türkistan'da İslamiyet'i devlet düzeyinde kabul eden ilk Türk devleti **Karahanlılar** (840-1212)'dir. Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han 944-945 tarihinde İslamiyet'i kabul ederek devletinde resmi din ilan etmiştir.²³ Bu tarihten sonra Türkler kimi zaman kitleler halinde İslam'ı kabul etmişler - mesela; 960'larda Karluk, Çiğil, Yağma gibi - Türk boylarından 200,000 çadırılık bir kitle Müslüman olmuştur.²⁴ Daha sonra Müslüman devletleri olan **Gazneliler** (963-1186), **Büyük Selçuklu İmparatorluğu** (1040-1157) ve **Harezmşahlar** (1097-1231) Türkistan'ın bazı bölgelerinde hakimiyet kurmuşlardır.

2. Türkistan'da Sufizmin Gelişimi

İslamiyet'in zuhuru ile gelişmeye başlayan sufilik, bir düşünce sistemi olarak, İslamiyet'in yayılışını hızlandıran, farklı kültürlerle ve inanışlara sahip toplumların bu dine adaptasyonunu kolaylaştıran en büyük etkenlerden biridir.

²² Akdes Nimet Kurat, " Bulgar" , **İslam Ansiklopedisi**, C.II., İstanbul, 1986, s.783-788.

²³ Yazıcı, **a.g.e.**, s.81.

²⁴ V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. H.D.Yıldız, Ankara, 1990, s.273 ;Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara, 1995, s.1-17 ; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İstanbul, 1989,VI., s.144.

Devrin anlayışı içinde “varlık birliği” (Vahdet-i Vücut) diye ifadelendirilen ve asıl manası ile canlı cansız her şeyin tek varlık olarak Allah’ta birleştii, kâinatın Allah’ın belirtilerinden ibaret olduğu; hikmet, akıl, bilgi ve adaletin onun manevi kudretinden doğduğu en mükemmel yaratık olan insanın Allah’ın cüz’ü (küçük bir parçası) bulunduğu, “gerçek”in akıl aracılığı ile değil, ancak sınır tanımaz his yolu ile korunabileceği görüşü olan sufilik, Türkistan ve Horasan’da en canlı çevresini bulmuştur.²⁵

Maveraünnehr’den sonra İslamiyet’le tanışan Türkistan coğrafyası Hicri IV. asırda mutasavvıflarla tanışmaya başladı.²⁶ Medrese eğitimi almış tasavvuf erbabı dervişler ticaret kervanına karışarak bu coğrafyaya gelmişler ve Türkler arasında tasavvuf hareketini yavaş yavaş kuvvetlendirmişlerdir. Buhara, Semerkand gibi büyük İslam merkezlerinden içerilere yayılan bu dervişler, göçebe Türkler arasına yeni bir dinin akidelerini götürmüşlerdir. Müminlere kesin şart ve kaideler halinde birçok vecibeler yükleyen Kuran’dan ziyade duyguyu geçerli saydıkları için medreseye cephe alarak raksı ve musikiyi ön plana çıkaran ve zaviyelerde, hankâhlarda ruhani bir hava içinde yaşayan **sufiler** (şeyh ve dervişler), İslâm kaidelere uymakta zorluk çeken Bozkırlı Türkmen kitleler üzerinde etkili olmuşlardır.²⁷

²⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1988, s.381.

²⁶ Köprülü, **a.g.e.**, s.18.

²⁷ Mehmet Saray, “Türkler”, **İslam Ansiklopedisi**, C. XII/ 2, İstanbul, 1988, s.276 ; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.381.

Esasları Hz.Ebubekir veya Hz.Ali vasıtasıyla Hz. Peygambere kadar uzanan s filiğin yayılması, tekkelerin siyasi kuvvetler tarafından adeta resmen tanınması, bir çok büyükler, *devlet adamları ve hatta sultanların Şeyhlere riayetleri*, tarikatlara yüksek bir manevi g  kazandırıyor. Őarap içmeyecek kadar dini hükümlere bağlı olan Karahanlılar, İslâmiyet'in savunuculuğu üstlenen ilk Selçuklular, alimlere ve Şeyhlere büyük sayđı gösteriyordu. Bununla beraber Türk hükümdarlarının İslâm akidelerine ve Hanefiliği bağlılığı, İslâm arasındaki ayrılığın (Rafizilik ve i'tiz lin) yayılmasına engel oluyordu. Bu durum, Türk çevrelerinde geliŐen **tasavvufi** fikirlerde Şer'  esaslara bağlılığı da beraberinde getiriyordu.²⁸

3. Türkistan'da Sufi Düşünce ve Yesevi Tesirleri

İslâm Asya'nın her tarafında tarikatların kuvvetlendiği, her köŐede tekkelerin yükseldiği ve sufiliğin bir akım haline dönüŐtüđü esnada Őark  Türkistan'da, Kula civarında, Yedi- su havalisinde yeni bir İsl mlaŐma hareketi doğuyordu. İŞte Ahmed Yesevi bu olumlu Şartlar içinde Sir- Derya havalisinde, Taşkent ve civarında, Seyhun  tekisindeki bozkırlarda büyük bir nüfuz kazandı.²⁹ Türklerin İslâm'ı kabulleri ile başlayan erken sufilik geleneğini temsil eden Ahmed Yesevi, bu geleneğin kurucusu sayılır ve P r-i Türkistan Ahmed Yesevi diye nitelendirilir.³⁰

²⁸ Köprülü, **a.g.e.**, s.19.

²⁹ Mehmet Fuat Köprülü, "Ahmed Yesevi", **İslam Ansiklopedisi**, CI, İstanbul, 1940, s.210.

³⁰ Ahmet Yaşar Ocak, **Türk Sufiliğine Bakışlar**, İstanbul, 2002, s.51.

Sufi geleneğinin kurucusu olarak nitelendirilen Ahmed Yesevi'nin zuhur ettiği zaman, Türk âlemi uzun zamandan beri tasavvuf fikirlerine alışmış, mutasavvıfların menkıbe ve kerametleri yalnız şehirlerde değil, göçebe Türkler arasında bile az çok yayılmıştı. İlahiler, şiirler okuyan, Allah rızası için halka birçok iyiliklerde bulunan, onlara cennet ve saadet yollarını gösteren dervişleri, Türkler, eskiden dini bir kutsiyet verdikleri ozanlara benzeterek hızla kabul ediyorlar, dediklerine inanıyorlardı. Bu suretle eski ozanların yerini **ATA** veya **BAB** unvanlı birtakım dervişler almıştı. **Arslan Bab, Korkut Ata, Çoban Ata** eski ozanlardan kalmış birer hatırayı yaşatıyordu.³¹

Ahmed Yesevi'nin zuhuru zamanında, göçebe Türkler arasında, yani Sır-Derya kenarlarında ve bozkırlarda, anladıkları bir lisanla – yani basit Türkçe ile- halka hitap ederek İslam akidelerini ve ananelerini onlar arasında yaymaya çalışan dervişlerin bulunduğu muhakkaktır. Ancak onlar ya büyük İslam merkezlerinde Acem kültürünün tesiri ile acemleşmişler ya da yeni dinin umumileşmesi için büyük Türk kitleleri arasına girerek oradan unutulup gitmişlerdir. İçlerinden hiçbiri kendilerinden sonra da yaşayıp devam edebilecek kuvvetli bir şey tesis edememişlerdir. Ahmed Yesevi'yi kendisinden önce gelen dervişlerden ayıran en önemli özelliği, kendisinden sonra da devam edebilecek kuvvetli bir akımı kurmuş olmasıdır. Yesevi'nin fikirlerinin geniş bir halk kitlesine hitap etmesi ve asırlarca bu fikirlerinin canlı kalmasının sebebi, Onun şeriata bağlılığındaki titizliği, dini ilimlerdeki derin bilgisi ile, kullandığı lisân ve nazım şeklidir.³²

³¹ Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, s.19.

³² Köprülü, **a.g.e.**, s. 114-115.

Bunların yanı sıra, Yesevi'nin Türk Tasavvuf tarihindeki asıl önemi İslâmiyet'in yayılmaya başladığı asırlarda, onlar arasında ilk defa bir Tasavvuf mesleği tesis etmek suretiyle, fikirlerinin asırlarca hüküm sürmüş olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim güçlü şahsiyetiyle Hoca Ahmed Yesevi, Türkler arasında asırlarca yaşayan büyük bir tarikat kurmuştur ki bu bir Türk tarafından ve Türkler arasında kurulmuş olan ilk tarikattır.³³

Yeseviye tarikatının Türk tasavvuf tarihindeki bir başka önemi de, **Kübreviyye, Bektaşîye ve Nakşîbendiyye** gibi zaman içinde etkileri çok geniş bölgelere yayılan ve hatta neredeyse Yeseviyye'yi unutturan büyük tarikatları bağrından çıkarmış olmasıdır.³⁴

Özellikle Türklere mahsus bir tarikat görünümü arz eden Yeseviyye XIII. asırdan XV. asra kadar tüm Orta Asya'da, Harezm'de, Uzak Kafkasya Türkmenleri ve Orta Volga Tatarları arasında yayılmış, Horasan, Kuzey İran ve Anadolu'da **Yeseviyye** grupları teşekkül etmiştir.³⁵ Ahmed Yesevi ile sistemleşen Türk sufiliğinin İran sufiliğinden daha yaygın ve başarılı olmuştur. Tasavvufi hayatı ruhani bir hava içinde yaşayan ve mücadeleye sırt çeviren İran sufiliğine karşılık **Türk sufiliği**; insanın, doğru ahlakı ve ruh temizliğini gaye edinmiş ve bu gayesini

³³ Köprülü, **a.g.e.**, s.114.

³⁴ Yaşar Nuri Öztürk, **Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar**, İstanbul, 1997, s.127-128.

³⁵ Alexandre Bennigsen, Chantal Quelquejay Lemercier, **Sufi ve Komiser Rusya'da İslam Tarikatları**, çev. Osman Türer, Ankara, 1988, s.85.

“vatan” ve “ülkü” fikirleriyle kaynaştırmıştır. Bu sebeptir ki, Türk sufiliğinin temsilcileri ve taraftarları yurt müdafaasında, sınır boylarında ve fütuhatta büyük hizmetler görmüşlerdir. Böylece bozkır Türk “Alpleri”, Horasan’ın ruhani atmosferinde “ **Ata** veya **Bab**” unvanlı Türk dervişlerinin rehberliğinde “**Alp-Erenler**” olarak tarih sahnesine çıkacaklardır.³⁶

İslamiyet’le beraber Türkistan’da yayılmaya başlayan sufi düşünce, Ahmed Yesevi ile beraber teşkilatlı bir yapıya dönüşmüş, önceleri İslami kaideleri yayma amacı güden bu yapılanma, zamanla devrin siyasi-sosyal ve ekonomik yapısı üzerinde de etkilerini göstermiştir.

II. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE DİNİ HAYAT VE SUFİZM

İslamiyet’in Türkistan’da VIII. asrın ikinci yarısında adını duyurması ve ilerleyen yüzyıllarda bu coğrafya devletleri ve halklarının resmi dini durumuna gelmesi, bölge tarikatları ve mutasavvıflarının faaliyetleri ile İslami düşüncenin temellerinin sağlamlaşması sonucu XI. asırda Türkistan coğrafyası Selçukluların İslam bayraktarlığını üstlenmesine sahne olacaktır.

XI. yüzyıl birinci yarısında tarih sahnesine siyasi bir teşekkül olarak çıkan Selçuklular, Sünniliğin dört mezhebinden bilhassa Hanefilik, kısmen de Şafilige girmişlerdir. Semerkandlı **Abu Mansur al Maturidi** tarafından, Maveraünnehr

³⁶ İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, **İslam Ansiklopedisi**, CX., İstanbul, 1967, s.403-408.

muhitinde geliştirilen Hanefilik, ilahi emri akıl ve deliller ile ispat yoluna girilerek şeriat akli plan dâhilinde değerlendirilmiş ve hukuki yapılanması da çoğunlukla Türk örf ve adetlerinden alınmış olduğu için Türk çevrelerinde en çok yayılan mezhep olmuştur. Hanefiliğin, durum ve ihtiyaca göre yeni hükümler vermeye açık olması, Türk devletlerince İslami hukuk düzenini zaman ve şartların gereğine uydurmayı mümkün kılması sebebiyle de başta Selçuklular olmak üzere diğer Türk siyasi teşekküllerinin resmi mezhepleri durumunda yükselmiştir.³⁷

Abbasi halifelerinin de aynı mezhebi temsil etmeleri, İslam Türk devletleri ile hilafet arasındaki ilişkileri olumlu yönde etkiliyordu. Selçuklu başbuğlarının Horasan'da siyaset sahnesine çıkışlarını Abbasi halifesi, olumlu karşılamış ve Tuğrul Bey'in Nişabur'a birinci girişinde (1038) Selçuklulara elçi göndermişti. Selçuklu fütuhatının bütün İran'da hissedildiği ve korkuya kapılan Şii Büveyhiler'in Bağdat civarında baskıyı arttırdıkları zaman bizzat halifenin Selçuklu sultanını Bağdat'a davet etmesi, Selçukluların dini siyasetlerinde Şiilikle mücadele prensibinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.³⁸

Tuğrul Bey, Büveyhi tehlikesinden kurtulmayı arzulayan Abbasi halifesi El Kaimin davetinden sonra, bu anlaşmazlıkları kendi yararına kullanmış ve Bağdat'a girerek İran'ın muhalif İslam mezhebi Şiiliğe dört elle sarılmış son Büveyhi

³⁷ Kafesoğlu, **Selçuklular**, s. 403-405.

³⁸ Saray, **Türkler**, s. 274.

hükümdarı Hüsrev Firuz'u tahtından indirmiştir (1055). 1058 yılında halife, Tuğrul Bey'i Doğunun ve Batının Sultanın ilan ederek kendi vekili yapmıştır.³⁹

Büveyhi tehlikesinden sonra halifelik Besasiri tehlikesi ile karşılaşacaktır. Abbasi halifesi El Kaim'in kumandanlarından Besasiri 1058 Aralığında geçici bir süre için Bağdat'ı işgal etmiş, Selçuklularla yakınlığı bilinen Halife El Kaim'i devirmiş ve Şiiliğe bağlandığını açıklamıştır. Bu tehlike karşısında Tuğrul Bey Besasiri'yi Bağdat önlerinde bozguna uğratmış ve öldürmüş, halifeyi muhteşem bir törenle başkentine sokmuştur.⁴⁰ Böylece Tuğrul Bey, Abbasi halifesinin temsilcisi olarak kendini kabul ettirmiş, halifeyi kurtaran ve yerine iade eden bir kişi olarak Sünni dünyasının hayranlığını kazanmıştı. Bunun sonucunda Türk sultanlığı, Fars Emirliğinin yerine geçerek halifenin temsilciliğini elde etmiş oluyordu. Her ne kadar yeni İslamiyet'e geçmiş olsalar da Şii İranlıların tersine Sünni olmalarından bu temsilciliği uzun süre muhafaza edebileceklerdir.

Tuğrul Bey'i takip eden Selçuklu sultanları devletlerinin menfaati kadar, inançları gereği de Sünniliği İslâm dünyasına hâkim kıldılar. Halifeliğin hakimiyetinin, Moğollar tarafından kaldırılmasına kadar, onların manevi nüfuzlarına saygı gösterdiler ve bütün Müslümanları İslâm ideolojisine bağlamayı ihmal etmediler.⁴¹

³⁹ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, çev.Reşat Uzmen, İstanbul,1996, s.156.

⁴⁰ Grousset, **a.g.e.**, s.157.

⁴¹ Turan, **a.g.e.**, s.18.

Sünniliği bu derecede himaye eden ve kendileri samimi birer dindar Müslüman olan Selçuklular ananevi terbiye ve telakkileri gereği mutaassıp değillerdi. Sultan Alparslan ve Melikşah, gayri müslimlere karşı pederane bir tavır takınmışlardır. Sultan Sencer de huzurunda dini sohbetler yaptırırđı. Süryanilere ve Ermenilere karşı daima müsamahakâr olan I.Kılıç Arslan, Hıristiyanlara karşı Malatya'nın Süryani patriği ile Kitab-ı Mukaddes üzerinde tartışmaya girişecek ve Konya'da bazı evlerin bahçelerini mermer heykeller ile süsletecek kadar geniş fikirleri olan II.Kılıçarslan, saraylarının kapılarını ve duvarlarını kabartmalar ve kadın erkek resimleri, inşa ettirdiği Konya surlarını heykeller ile süsleyen I. Alaaddin Keykubad ve tasvirli paralar bastıran II. Keyhüsrev her türlü dini taassuptan uzak, hür düşünceli kişilerdi.⁴²

Selçuklularda Sufizm:

Selçuklu Devleti'nin kurulduğu yer olan **Horasan** siyasi, iktisadi, idari yönlerden olduğu gibi dini bakımdan da kati tesirli rol oynamıştır. Bu bölgenin eski Grek ilim ve felsefesine aşına olan Basra, Küfe, Bağdat Abbasi sahasından, aynı zamanda aslında “vahdet-i vücudcu” düşünceleri içeren Hindistan sahasından gelen fikir akımlarının düşünce merkezi olduğu düşünülür ve bu iki düşüncenin, İslam mütefekkirleri tarafından, kendi kâinat görüşleri ile birlikte oturdukları bölgenin örf ve adetlerine uygun bir şekilde uyarlanmasından doğan İslam tasavvufunun, Türkler

⁴² Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.380-381.

geldiği zaman canlı bir devresini yaşadığı düşünülürse bölgenin dini bakımdan önemi anlaşılmış olur.⁴³

İslamiyet'le çeşitli tarikatların çıkmaya başladığı XI. asırda bu tasavvufi düşünceler ile kaynaşmakta olan Horasan'da, müritleri ve dervişleri ile ruhani bir hava içinde yaşayan, hakikatin kitaptan değil fakat his yolu ile anlaşılacağını iddia eden ve bu sebeple medreselere cephe alan ve dinin mekruh kıldığı raks ve musikiyi ön planda tutan **şeyhler**, şimal bozkırlarından Şamani akideler ile beslenmiş gelerek, İslami kaidelere uyum sağlayamayan Türkmen kitleleri üzerinde etkili olmuşlardır.⁴⁴

Meşhur Kelamcı Gazali açıktan açığa Grek felsefesine cephe almış ve onun ince zekası ve derin bilgisi ile Kelam ilmini sufi görüş ile uzlaştırarak ortaya koyduğu yeni İslam tasavvufu asırlarca hükmünü sürdürmüştür.⁴⁵ Diğer taraftan İslam dünyasının büyük tarikatları olan Abdul Kadir Gilani tarafında kurulup, Anadolu, Hindistan ve İspanya'ya kadar yayılan **KADİRİLİK**, Harizmli Şeyh Necmeddin Kübra tarafından kurulan **KÜBREVİLİK**, XIII. asırda kurulan **EKBERİLİK** arasında özellikle Kübrevilik, taşıdığı eski Türk "alplık" vasıfları, merasim ve ayinlerindeki sadeliği, içerdiği ahlaki esasları ile Anadolu'daki

⁴³ Bkz., Erol Güngör, **İslam Tasavvufunun Meseleleri** ; M.Fuat Köprülü., **İlk Mutasavvıflar**; Massignon, "**Tasavvuf**"; Hayrani Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi**; Kafesoğlu, "**Selçuklular**".

⁴⁴ Kafesoğlu, "**Selçuklular**", s.406 ; Ocak, **a.g.e.**, s.32 ; Köprülü, **a.g.e.**, s.18.

⁴⁵ Kasım Kufralı, "Gazzali", **İslam Ansiklopedisi**, C. IV, İstanbul, 1945, s. 754-755.

Mevleviliğe temel vermiş oluyordu. Dördüncü büyük tarikat **YESEVİLİK** ise bizzat Türk olan Ahmed Yesevi tarafından kurulmuştur. Dili de Türkçe olan Yesevi tarikatı bilhassa bozkır Türklerinin İslamlaşmasında etkili olmuş, doğrudan doğruya halk tasavvufu vasıflarını korumuş ve Orta Asya'da Nakşibendilik, Anadolu'da da Bektaşilik tarikatlarının doğmasına zemin hazırlamıştır.⁴⁶

İslam-Türk tarikatlarının doğuşunda Türklerin Müslüman olmadan önce taşıdıkları dini düşüncelerin Türk tasavvufunda bıraktığı izler gibi, -İran sahasında İslami karaktere bürünmüş Zerdüştlük, Mani ve Mazdek dinleri gibi eski inançlar ile hüviyet birliği kazanarak, bir nevi mezhep kisvesi altında meydana çıkan- Şiilik akımı da tasavvufi hareketlerde Türk fikirlerinde izler bırakmıştır.⁴⁷

Eski Türk Kam ve Ozan tavırları ile ortaya çıkan Rafizi telakki sahipleri hiçbir yadırgama uyandırmadan, Türkmenler arasında seviliyor ve benimseniyorlardı. Hatta yalnız geniş halk kütleleri değil, birer Sünni Müslüman olarak İslamiyet'in korunmasını taahhüt ettiklerini ve bu itibarla Şiilik ve kolları gibi Rafizi cereyanlara karşı amansız mücadelelerde bulunduğunu gördüğümüz Selçuklu sultanları bile Şii telakkiler ile dolu fikirlerin yayıcıları olan sufilere karşı hürmetkârane davranıyorlardı. Mesela; Tuğrul Bey XI. yüzyılın ünlü İranlı Kalenderi şeyhi ve şairi Baba Tahir-i Uryan-ı Hemedani'nin desteğini kazanmaya çalışmıştır. Bu yakınlaşma yalnızca bir dindarlık ve sempati duygusundan başlamamıştır. Esas olarak bu gibi ilişkilerde bir siyasi meşruiyet arama faktörü her zaman vardır. Fakat

⁴⁶ Ocak, **a.g.e.**,s.35.

⁴⁷ Kafesoğlu, **a.g.m.**, s.407.

bunun yanında sultanların ve diğer yönetim çevrelerinin şahsi ilgi ve bağlılıkları da bu yakınlaşmaların sebepleri arasında yer almaktadır.⁴⁸

Türk dünyası, İslam'ın bayraktarlığını üstlenmek ve korumak yanında kurduğu pek çok tarikatla da İslam'ı geniş coğrafyalara ulaştırmıştır. Bunun yanı sıra İslam âleminin büyük fıkıh, kelam, tefsir ve hadisçilerinden çoğu Selçuklu İmparatorluğu çağında yetişmiştir. Büyük sufi Abu'l- Kasım Kuşayri (ölm.1072) ve oğlu, Abu Nasr Abd al-Rahim, Şafi fakihlerinden Abu İshak Şirazi (ölm.1083), Abu'l- Maali Cuvayni(ölm.1085), İslam âleminin en büyük mütefekkirlerinden kelamcı Gazzali (ölm.1111), ikinci Şafi diye anılan Amul Nizamiyesi hocası Fahr al-İslam Abd al- Vahid, büyük Hanefi fakihî al-Hatibi (ölm.1079), Hanbeli fakihî, hadisçi ve ünlü sufi Abd Allah al-Ansari, tefsirci Ali al-Vahid ve daha pek çok isim kendi zamanlarından sonra da İslam ilim ve fikir hayatında iz bırakmış büyük âlim ve sufilerdir.⁴⁹

Selçuklular daha kuruluş devirlerinden itibaren İslam dünyasını tehdit eden güçlere karşı her türlü tedbirle bir savunucu durumunu üstlenerek, İslam medeniyetini ilim ve medeni müesseseleri ile ve Sünnilik esasları üzerine yeniden kurarak, kendi hâkimiyetlerinin temellerini de sağlamlaştırdılar. Cami, medrese, zaviyelerin kurulması ve kökleşmesi için çalışmışlar, kılıç tutan askeri kuvvetler yanında ilim ve tasavvuf erbabını da desteklemişlerdir.⁵⁰ Bu suretle İslam âleminde

⁴⁸ Ocak, **a.g.e.**, s.151.

⁴⁹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.380

⁵⁰ Turan, **a.g.e.**, s.18.

Abbasi devrinin parlaklığına rağmen hiçbir zaman kurulamayan maddi ve manevi huzuru temin etmeyi başardılar. Nitekim yalnız Sünniliği değil, kökten İslamiyet'i yıkmaya çalışan hareketler bir daha büyük bir tehlike yaratma imkânı bulamadılar.

III. HAREZMŞAHLAR DÖNEMİNDE DİNİ HAYAT VE SUFİZM

Genel olarak Harezmsahlar devrinin dini tarihi Selçuklular devrinin dini tarihinin tabii bir devamı gibi düşünülebilir. Harezmsahlar, **Hanefilik** ve **Şafilik** gibi iki büyük Sünni mezhebin himayesini dini siyasetlerine esas yaptılar. Şiiler ve İsmaililer gibi, siyasi gayeler takip eden zümrelerin imhası için çalıştılar. Tökiş'in Rey'deki **Şafilere** reisi imam **Sadreddin Muhammed b. Al-Vazzan**'a karşı büyük saygı göstermesi, tanınmış Şafi fakihlerinden **Şihabeddin Hivaki**'nin Alaaddin Muhammed'in en nüfuzlu müşavirlerinden olması Harezmsahlar'ın dini siyasetlerinde iki mezhebi de himaye etmesinin göstergesidir.⁵¹

Bütün bu hareketlerde siyasi menfaatlerin birinci derecede rol oynadığı unutulmamalıdır. **Tökiş**; Kum, Rey ve Ave seyyidlerinin (alevilerin) nakibi olan **İzzeddin Yahya**'yı öldürtmekte tereddüt etmemiştir.⁵² Hâlbuki **Alaaddin Muhammed**, XIII. asrın başlarında Abbasi halifesi **al-Naşir lidin Allah**'ın kendisi aleyhinde birtakım fitneler karıştırdığı iddiasıyla onun makamından alınması gerektiğini, esasen Halifeliğin Hazreti Ali sülalesine ait bulunduğunu iddia ederek,

⁵¹M.Fuat Köprülü, Harizmşahlar, **İslam Ansiklopedisi**, C.V, İstanbul, 1950, s.285.

⁵² Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, İstanbul, 1996, s.114.

Tirmiz seyyidlerinden **Ala'ül-Mülk Tirmizi**'yi halife ilan etmişti.⁵³ *Sultan ile halifenin bu ölümüne düşmanlığı Moğol İstilasını karşısında İslam âlemini bölünmüş ve güçsüz bırakacaktır.*

Seyyidler, Selçuklular ve daha evvelki sülaleler devrinde olduğu gibi, bütün imparatorluklarda imtiyazlı bir sınıf teşkil etmekte idiler. Onlar başta olmak üzere, müderrisler, vaizler, müzekkirlere, imam ve hatipler, medrese talebesi, umumi efkâr üzerinde çok etkili bir “din adamları şebekesi” vücuda getiriyorlardı ki, Sünniliğin başlıca dayanakları bunlardı.

Buhara'da daha Karahanlılar devrinde büyük bir servet ve nüfuz kazanarak, siyasette önemli bir yeri olan ve aile reislerine **sadr-i cihan** unvanı verilen **Al Burhan**, kendi servetleri ile binlerce talebeyi medreselerde besleyip, okutmuşlardır. Şehir reisliği, kadılık ve şeyhülislamlık gibi, önemli vazifeler bunların elinde bulunuyordu. İşte Alaaddin Muhammed'in Abbasi halifesi **al-Naşir** aleyhindeki siyasetinin başarısızlıkla sonuçlanmasında, bu din adamlarının büyük etkisi olmuştur⁵⁴. Terken Hatun, Moğol hücumu korkusu ile, Harezm'den kaçarken, bunları nehre attırmak sureti ile öldürtmüş ise de bu ailenin Moğol istilasından sonra da Buhara'da aynı mevki muhafaza ettiği ve Ulcaytu devrinde hacca gittiği bilinmektedir.

⁵³ Wilhelm Barthold, **Uluğ Bey ve Zamani**, çev. İsmail Aka, Ankara, 1997, s.7.

⁵⁴ Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, s.64.

Harezmsahlar' da Sufizm:

Harezmsahların kuruluş ve yükselme devri olan XII. asırda şer'i hizmetler ile vazifeli olan din adamları zümresinin dışında, tamamıyla ruhani, yeni bir sosyal grup artık iyice teşkilatlanmış bir şekilde meydana çıkmış ve bütün İslam âleminde faaliyete başlamış bulunuyordu. Sonraki asırlarda tarihi rolü gittikçe artan bu yeni kuvvet, bütün sufilerin meydana getirdiği tarikatlardır. Irak ve Horasan'da daha XI. asırda kuvvetle kendini gösteren bu tarikatlar, XII. asırda cemiyet içinde maddi ve manevi büyük bir rol oynamaya başlamıştır.

Harezmsahlar imparatorluğunun çeşitli sahalarında büyük pirlere ve büyük sufilere bağlı şeyhlerin hankâhlarına, yalnız büyük şehirlerde ve kasabalarda değil, hatta köylerde bile rastlanıyordu.⁵⁵

XII. asrın asrın sonlarına doğru Harezm'de meşhur şeyh **Necmeddin Kübra**'nın büyük bir nüfuz kazandığını görüyoruz. **Necmeddin Kübra** (1145-1221), **Kübreviye** tarikatının kurucusudur. **Necmeddin Kübra**, Meceddin Bağdadi başta olmak üzere, Sadeddin Hamuyi, Seyfeddin Baharzi, Razi al-Din Ali Lala, Necmeddin Razi, Bahaeddin Veled gibi birçok halifeler yetiştirmiş ve sufi düşünceye dair birçok eser bırakmıştır.⁵⁶

⁵⁵Köprülü, **Harizmşahlar**, s. 256.

⁵⁶ **a.g.m.**, s. 256.

Tarikatın faal üyeleri arasında **Hakim Ata** ve Ahmed Yesevi gibi bugün bile halk tarafından çok hürmet gören evliyalar vardı.⁵⁷ XII. asırda Seyhun ötesi bozkırlarda yaşayan Türk göçebelerinin İslamlaşmasında ve bunlar arasında bir Türk tarikatının kurulmasında, en büyük rolü oynayan **Ahmed Yesevi** oldu. O devir kaynaklarında kendisinden bahsedilmemekle beraber onun ve dervişlerinin Harezm’de ve bozkırlardaki derin tesirleri asırlarca devam etmiş, **Nakşibendilik** ve **Bektaşilik** gibi büyük tarikatların teşekkülünde amil olmak suretiyle, bu tesir bütün Türk sahalarında kendini göstermiştir.⁵⁸

Moğollar, Harezm’i işgal ettikleri sırada Necmeddin Kübra’nın (ölm. 1221-1222) emrinde 600’den fazla müridi bulunuyordu.⁵⁹ İslam tasavvufunun ve şeyhlerin cemiyet içindeki manevi tesirinin farkında olan ve tarikatların, istila karşısında büyük bir karşıt güç olduğunu bilen Cengiz Han, Harezm seferine çıkarken şeyh Necmeddin Kübra’ya zarar gelmesini önlemek amacıyla şeyhe bölgeden ayrılması için haber göndermiştir. Şeyh bu habere karşılık kendisi şehirden ayrılmamış⁶⁰ ve

⁵⁷ Köprülü, **Ahmed Yesevi**, s.212 ; Reşit Rahmeti Arat, “Hakim Ata”, **İslam Ansiklopedisi**, C.V., İstanbul, 1950, s.102.

⁵⁸ Köprülü, **Ahmed Yesevi**, s.213

⁵⁹ Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, s.200; Selçuk Eraydın, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul,1994, s.300.

⁶⁰Abdullah Gündoğdu, “Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları”, **Second International Symposium on I’SLAMIC CIVILISATION IN VOLGA-URAL REGION**, Kazan, 24-26 June, 2005, Yayınlanmamış bildiri, s.9.

müritlerini bir araya toplayarak, kısa zamanda Harezm'i terk etmelerini emretmiştir. Birçok mürit şeyhin isteği üzerine Horasan'a gitmiştir.⁶¹ Şeyh **Necmeddin Kübra** Moğolların Harezm'i zaptı sırasında savaş alanında savaşırken şehit düşmüştür.⁶² **Abdulgaffar Kırımî**'nin "**Umdetü'l-Ahbar**" adlı eserinde yer alan bir rivayete göre; şeyh şehit olurken bir Moğol'un perçemini tutup yıkılmış ve ölümünden sonra bile perçem şeyhin elinden alınamayıp kesilmiştir.⁶³ Necmeddin Kübra'nın türbesi Köhne Ürgenç(Eski Ürgenç)'te bulunmaktadır. Türbe, hala pek çok kimsenin ziyaret ettiği meşhur bir ziyaretgâhtır.⁶⁴

Selçuklular ve Harezmsahlara zamanında Müslüman Türk memleketlerinin hemen her tarafında ve bilhassa Müslüman-İran tesirlerinin en fazla hissedildiği medeni büyük şehirlerde tasavvuf cereyanı çok kuvvetli bir şekilde yerleşmişti. O zaman sürekli ve büyük karışıklıklar içinde çalkalanan İslam aleminin kendisine körü körüne itaat eden binlerce müride sahip olan büyük şeyhler çok önemli siyasi roller oynayabileceği düşünülürse, hükümdarlar onları yerine göre bazen tehdit, bazen de iltifat etmek suretiyle idareye mecburiyet görüyorlardı.⁶⁵

⁶¹ Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, s. 200.

⁶² E. Berthels, "Necmeddin Kübra", **İslam Ansiklopedisi**, C. IX., İstanbul, 1964, s.163-164.

⁶³ Gündoğdu, **a.g.m.**, s.11.

⁶⁴ Bennigsen, **a.g.e.**, s.86.

⁶⁵ Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, s.197.

Bunun bir örneği **Nefahatü'l- İns**'de yer alan bir menkıbede mevcuttur. Nefahatü'l- İns'de Harezmsah Devleti'nin yıkılışına dair maddi ve manevi iki sebep verilmiştir. Maddi sebep, İnalçuk'un tüccarlara kötü ve haksız davranışdır. Manevi yönü ise şeyh **Necmeddin Kübra**'nın halifesi **Mecdeddin Bağdadi**'nin öldürülmesi üzerine beddua etmesidir. Mecdeddin Bağdadi Harezm'de vaazlarda bulunuyordu. Sultan Muhammed'in validesi **Türkan Hatun**'u da vaazlarda bulunmak üzere ara sıra ziyaret ediyordu. Ancak bazı fesat insanlar sultana, validesinin İmam Ebu Hanife mezhebince şeyh Mecdeddin'in nikâhına girdiği haberini götürmüşlerdir. Buna hiddetlenen sultanın şeyhi öldürtmesi üzerine şeyh Necmeddin Kübra beddua etmiş ve sultan, hatasını anlayarak pişman olmuş, şeyhten af dilemeğe mecbur kalmıştır. *“Sultan elinde bir leğen dolusu altın üzerine bir kefen ve kılıç koyarak, şeyhin huzuruna çıkar ve ağlar, “ eğer diyet gerek ise işte altın, kısas gerek ise işte kılıç” der ancak şeyh “ok atıldı yerin buldu artık engel olunamaz senin mülkün, benim canım gitmek üzeredir”* diyerek yıkılışa işaret etmiştir. Sultan Muhammed ümidi kırılarak geri dönmüş ve kısa zaman sonra da Cengiz Han istilası başlamıştır. ⁶⁶

Türkan Hatun'un başında bulunduğu askeri parti, saltanat makamına karşı cephe almış durumdaydı. **Ulema** Mecdeddin'in katli ile Halife aleyhine zorla çıkartılan fetvadan dolayı Harezmsah'ı affedemiyorlardı. Muhammed'in kâfirler boyunduruğundan kurtardığı halk, kurtarıcıları aleyhine isyan edince, isyanın bastırılması için sel gibi kan aktı. ⁶⁷

⁶⁶ Gündoğdu, **a.g.m.**, s.11. ; Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, s.197-198.

⁶⁷ V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s.403

Harezmşahlar da Selçuklu imparatorları gibi, tarikat teşkilatını devletin gözetimi altında bulundurmak siyasetini takip ettiler. Terken Hatun'un himaye ettiği şeyh **Mecdeddin Bağdadi**'nin *şayh al-şuyah* unvanını taşıması, Harezmşahlar devletinin *akza'l-kuzatlık* müessesesine paralel bir teşkilat kurmak istediğini anlatmakta ise de, böyle bir müessesenin kurulduğuna dair hiçbir vesika yoktur.⁶⁸

Sonuçta son Harezmşahların ve bilhassa Alaaddin Muhammed'in, büyük Selçuklu imparatorları gibi *İslam dünyasının sultanı olmak* yolundaki gayretleri hiçbir olumlu netice vermemiştir. Ancak devrin büyük sufisi Necmeddin Kübra ve kurmuş olduğu tarikatı Kübreviyye asırlarca bölgede fikirlerini canlı tutacaktır.

IV. CENGİZ İSTİLASINDAN SONRA SUFİZM

XII. ve XIII. asırlara gelindiğinde Orta Asya tasavvuf ve tarikat faaliyetlerinin en yoğun olduğu bölgelerden biri haline gelmiştir. Artık kırsal bölgelerde yaşayan en sade insandan, en üst kademedeki devlet yöneticisine kadar pek çok kimse tasavvuf büyüklerinin manevi tesir sahasına girmiştir. Bu faaliyetlerin bir sonucu olarak, **Yeseviyye, Kübreviyye ve Nakşibendiyye** gibi büyük tarikatlar söz konusu dönemde Orta Asya'da kurulmuşlardır. Orta Asya Türk dünyasında İslam'ın bir daha çıkmamacasına yerleşip kök salmasında tasavvuf ve tarikat erbabının bölgede sürdürdükleri yoğun ve sürekli irşad faaliyetlerinin çok büyük

⁶⁸ Köprülü, **Harizmşahlar**, s. 286 vd.

tesiri olmuştur. **Moğol kasırgasının** hüküm sürdüğü o buhranlı dönemlerde, bu tarikatlar insanların en emin ve huzurlu sığınağı olmuşlardır.⁶⁹

XIII. asırdan itibaren tasavvuf hareketinin hızlı bir teşkilatlanma sürecine girdiğini görüyoruz. Özellikle Türkistan bölgesinde Moğol istilası karşısında tasavvuf erbabına İslam'ın müdafaasını yapma misyonu doğal olarak yüklenmiştir. Tebliğ ve irşad faaliyetlerinden hiçbir zaman geri durmayan sufiler, bu kritik dönemde halkı teşkilatlanmaya ve kitlelere hâkim olmaya ayrı bir önem vermişlerdir. Bu dönemden itibaren tasavvuf hareketlerinin hızla teşkilatlanmaya yönelmesinin altında bir müdafaa misyonunu ve sosya-politik çalkantılardan bunalan Müslümanlara sahip çıkma düşüncesini aramak gerekir.⁷⁰

Türkistan coğrafyası bu dönemde en yoğun tasavvufi faaliyetlere sahne olmuş, Yeseviye, Kübreviye ve Nakşibendiyye tarikatları Müslümanları maddi ve manevi himayeleri altına almışlardır. **Arnold**'a göre, Moğol İstilalarından dolayı derin bir korku ve üzüntü içine düşen Müslümanlar, tarikatları birer manevi sığınak olarak düşünmüşlerdir. Bu tarikatlar ve özellikle XIV. asırda hızla bir gelişme dönemine girerek diğer tarikatların yerini alan **Nakşibendiyye** tarikatı, Türkistan'ın manevi hayatına hükmetmeye başlamıştır. Orta Asya müslümanları, pirlere ve

⁶⁹ Bennigsen, **a.g.e.**, s.17.

⁷⁰ Bennigsen, **a.g.e.**, s.16.

onların müridlerinin ellerinde, görülmemiş tarzda tarikatlara taraftar haline gelmiştir.⁷¹

Diğer taraftan bu tarikatlar, Moğollar'a yönelik olarak şuurlu bir tebliğ faaliyeti de sürdürmüş ve onların Müslüman olmalarına çalışmışlardır. Cengiz Han, İslam topraklarında büyük bir vahşet ve yıkım gerçekleştirmiş ve Arap- Fars medeniyetinin en korkunç düşmanı, müslüman yazarlarının Mel'un ve Menfur diye nitelendirdiği bir kişi olmuştur. Tüm yaptıklarına rağmen Cengiz Han'ın prensip olarak İslamiyet'e karşı hiçbir düşmanlığı yoktu. Müslümanlarda abdesti ve hayvan öldürme tarzını yasaklamış olması bunların Moğol adetlerine aykırı olmasından ileri gelmektedir.⁷²Cengiz Han'ın, Müslüman din adamlarını, imamları ve kadıları vergiden muaf tutmuş olması da İslam alemine karşı yaptığı vahşetin *harp olayları* olduğunu; bir **din savaşı** yapmadığını göstermektedir.⁷³

Türkistan'ın XIII. asırda **Moğollar** tarafından istilası bölgenin sosyal, iktisadi ve kültürel yapısında büyük değişikliklere yol açtı. Cengiz Hanın kurduğu imparatorluk, onun ölümünden sonra oğulları arasında paylaşıldı. Bu paylaşımında Kıpçak bölgesi Cuci'ye, Türkistan bölgesi Çağatay'a düştü. Cuci Ulusu Devleti Altın

⁷¹ T.W. Arnold, **İntişar-ı İslam Tarihi**, I-III, Hasan Gündüzler, Akçağ Yayınevi, Ankara,1971, s.339. ; Osman Türer, Türk Dünyasında İslam'ın Yayılması ve Muhafazasında Tasavvuf ve Tarikatların Rolü, **Yeni Türkiye**, Mayıs-Haziran 1997, s.175.

⁷² Bertold Spuler, **İran Moğolları**, çev.Cemal Köprülü, Ankara,1987, s.260.

⁷³ Grousset, **a.g.e.**, s.238-239

Ordu, Çağatay Ulusu da Çağatay Hanlığı olarak tarih sahnesine çıktı ve XVII. asra kadar bölgedeki hâkimiyetini sürdürdü.⁷⁴ Çağataylar tebaasının çoğu Müslüman Türklerden oluştuğundan, yönetimde Türk emirlerine büyük yetkiler verildi. Çağatay hanlarından **Tarma Şirin'in** (1326-1333) İslam'ı kabul etmesiyle halk kısa sürede Türkleşti ve İslamlaştı.⁷⁵ Sufi dervişlerin bu bölgede yaptığı şuurlu faaliyetler sonucu daha bir asır geçmeden bu kavimler Müslüman olmuşlar, İslam'ın yayılmasına bile hizmet etmişlerdir.⁷⁶

Arnold'a göre Moğollar üzerindeki tebliğ vasıtalarının en önemli unsurları, bilhassa sufi tarikatların pirleri ve onların müridleri idiler. Moğolların Müslümanlaşmasında tarikatların rolünü özellikle vurgulayan **Arnold**, bu konuda ilginç bir örnek olarak Moğol beylerinden **Toğluk Timur'un şeyh Cemaleddin** adında bir tarikat büyüğü ile yine bir şeyh olan oğlu **Raşidüddin** tarafından Müslüman edilişini gösterir.⁷⁷ Moğol İstilasası döneminden sonra güneyden ve batıdan gelen müslüman mürşid tacirler, önemli bir engelle karşılaşmadan İslam'ı tebliğ etmişlerdir. Kaydetmek gerekir ki, bölge halkaları arasında İslamiyet'in yayılmasına

⁷⁴ Mustafa Kafalı, **Cuci Sülalesi ve Şubeleri**, TED,s.1,1970, s.103-120.

⁷⁵ Mustafa Kafalı, **Altın Orda'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul,1976, s.6 v.d.

⁷⁶ Bennigsen, **a.g.e.**, s.17.

⁷⁷ Arnold, **a.g.e.**, s.333-36.

önemli katkı sağlayan **Yesevi** ve **Nakşibendi** dervişleri **Kazakların** İslamlaşması için de büyük çaba harcamışlardır.⁷⁸

Kıpçak bozkırlarında kurulan **Altın Orda** (1227-1502) devletinin topraklarının genişlediği yerlerde halkın çoğunluğunu Müslümanlar oluşturuyordu. Bu bölgede **Kübreviye** tarikatı göçebe Türk ve Moğol kabilelerinin Müslümanlaşmasında birinci derecede rol oynamıştır.⁷⁹ Altın Orda hükümdarlarından ilk defa olarak **Berke Han** daha tahta çıkmadan 1240'larda **Kübrevi** tarikatı kurucusu Şeyh Necmeddin Kübra'nın müridi **Seyfeddin el Harezmi (Bakarzi)**'nin etkisiyle Müslüman olmuştur. Berke Han'ın Müslüman oluşunda; Harezmi'nin İslamın tarım ve ticaret merkezi oluşu ve Altın Orda'nın İlhanlılar ile rekabetinde Kıpçak asıllı Mısır Memlük sultanları ile bağlarının sıkılaşmasındaki İslam etkisi siyasi ve ekonomik olarak önemli bir tercih nedeni sayılabilir.⁸⁰

Tarikatların nüfuzunun etkilerini gösterdiği bu dönemde Altın Orda hanlarının saraylarında **Yesevi** ailesinden Mahmud'un büyük bir nüfuz kazanarak

⁷⁸ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1982, s.534; Abdülkadir İnan, **Sibirya'da İslamiyet'in Yayılışı, Eski Türk Dini Tarihi**, Ankara, 1975, s.236-248.

⁷⁹ a.g.e.,s.86.

⁸⁰ Gündoğdu, **a.g.m.**, s.12.

hatta hükümdarın kızını aldığı da kaynaklarda mevcuttur.⁸¹

Daha sonraları tahta geçen **Özbek Han** (1312-1342) zamanında İslam, sosyal, hukuki ve kültürel hayatın her safhasında hakim olmaya başlarken, imparatorluk tamamen bir Türk devleti haline dönüştü. Özbek Han'ın Müslüman oluşuyla ilgili **Abdulgaffar Kırımı**'nin "**Umdetü'l- Ahbar**" adlı eserinde şöyle bir rivayet mevcuttur:

“ Han olduktan kısa süre sonra müslüman olan Özbek Han zamanında, daha önce Berke Han ile müslüman olup onun ölümünden sonra ateşperestliğe dönen Moğol halkının durumu evliyaullah büyüklerinden dördünün kalbine ilham vermiştir. Bunlar; **Şeyh Mecidüddin Şirvani**, **Baba Tökles Şeyh Necibüddin**, **Şeyh Ahmed** ve **Şeyh Hasan Gürgani**'dir. Şeyhler, İdil Hanını ve Deşt-i Kıpçak'ta bulunan Cuci ulusunu İslamiyete davet etmişler ve Saray şehrine gelmişlerdir. Bu dönemde “Dalaybaba” adının verdikleri ateşe tapan Moğollar mani suretger mezhebinden olup, manici adı verilen şeyhleri sihir ile uğraşmış ve bir gün sihirleri bozulmuştur. Özbek Han bunun nedenini sorunca şeyhler, galiba askerler arasında Muhammedi denilen insanlar var ve onların uğursuzluklarından dolayı sihir bozuluyor demişler ve araştırılmış ki askerin içinde olan müslüman şeyhler bulunmuş ve maniciler hemen bunlardan kurtulmak istemişlerdir. Veliler ise hanı ve halkı hak din olan İslamiyete davet etmek için var olduğunu ve hanların taraf tutamayacağını belirtip, ateşten daha kuvvetli hiçbir şey yoktur ve biz onu ma'bud biliriz, davanızda sadık iseniz ateşe girin ve ateşe üstün gelenin dini haktır diyerek

⁸¹ W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, haz., K.Y.Koprman, A.İsmail Aka, Ankara, 1975, s.161.

iki fırın yaptırmıştır. Fırınlara ısı çok yüksek olan suksukul adlı ağaçla ısıtılmış, önce manici zorla fırına girdirilmiş ve hemen ölmüş, sonra Baba Töklas hazretleri girmiş, fırında duaya başlamış ve dua sesi dışarıdan duyulmuştur. Bir süre sonra merakla fırın açılmış, şeyhin duada olduğu görülmüş ve Şeyh niçin acele ettiniz henüz münacatım bitmemişti diyerek fırından çıkmıştır. Bu olaydan sonra Özbek Han ile bütün umera ve sipahiler müslüman olmuşlardır.”⁸²

Özbek Han zamanında İslamlaşma süreci tamamlanmış ve onun hakkındaki efsanelerle Özbekler etnik bir oluşumu tamamlamıştır. Özbek Han’dan sonra toparlanamayan devlet yıkılma sürecine girmiştir.

XIII. asrın ilk çeyreğinde Moğol İstilasası ile beraber Orta Asya topraklarından, Çin hudutlarına kadar bütün Doğu Türkistan coğrafyasında **Kalenderiler** tarikatını görüyoruz. Bunlar, Moğollar’ın önünden kaçarak buralara sığınan göçmen kabileleri arasında gelmişlerdir. XIV. ve XV. asırlarda Kalenderilik bu coğrafyada yayılmış ve siyasi otoriterlerce de desteklendiği devirler olmuştur. Uygur memleketlerinde Müslümanlık yayılmış olmakla beraber, Budizm henüz sona ermemiştir. Öyle görünüyor ki bu devirde İslamiyet’i kabul eden yüksek zümre mensupları, eski yaşantılarını İslami cila altında sürdürmeğe en uygun yolun **Kalender** olmaktan geçtiğini görmüşler ve Kalenderliğe girmişlerdir. Bu, diğer İslam ülkelerinde yüksek tabakanın Kalenderiliğe bakış tarzının tam tersi bir

⁸² Gündoğdu , **a.g.m.**, s.15-16

durumdur.⁸³ Zira **Bennigsen** da eserinde **Kalenderiler** için, “ *günümüzde Özbekistan, Türkmenistan ve Harizm’de kendilerine Kalenderi denilen, yarı meczup, serseri bir hayat süren ve Şamanlara benzeyen birtakım özellikler arzeden divanelere rastlandığını*” yazmaktadır.⁸⁴

Moğol İstilasından sonra tarikat üyelerinin bir kısmı buldukları coğrafyayı terk ederek Anadolu’ya gitmişler ve Anadolu’da yeni bir kültürün ve oluşumun kurucuları olmuşlardır. Kimileri de buldukları sahada kalarak günümüze kadar devam eden İslâmî geleneklerin temsilcileri olmuşlardır. Türkistan’da dini yapı XIV.asrın ikinci yarısında **Timurlular**, XV.asrın birinci yarısından itibaren **Özbekler ve Özbek hanlıkları** ile Rus istilasına kadar bütün canlılığını koruyarak devam edecektir.

V. TİMURİLER DEVRİNDE SUFİZM

Türkistan tarihine damgasını vuran Timur’un Çağatay Hanlığı’ndaki karışıklıklardan yararlanarak,1370 yılında hanlığını ilan etmesiyle tarihte **Timurlular Devleti** ortaya çıktı.⁸⁵ Timurlular sülalesinin mensupları başlangıçta **Sünni** oldukları gibi, halkın büyük çoğunluğu da Sünni idi. Ancak Gilan,

⁸³ Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: **Kalenderiler**, Ankara,1992, s.52.

⁸⁴ Bennigsen, **a.g.e.**, s.87-88.

⁸⁵ **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İstanbul,1989, IX, s.181.

Mazenderan, Huzistan ve Horasan'ın batısındaki Sebzvar şehrinin bulunduğu bölgelerde **Şilik** ağır basmakta idi.⁸⁶

Timur, devletinin sınırlarını kısa sürede genişletmek için hemen seferler düzenlemeye başlamıştır. Timur, iktidar mücadeleleri verirken bir taraftan da halk üzerindeki nüfuzunu kurmak ve yerleştirmek için hocalara ve şeyhlere dayanma siyaseti güdüyordu.⁸⁷ Timur ve onun evlatları döneminde şeyhlerin çoğu **Nakşibendî** tarikatı mensubuydular. Buna rağmen Ahmed Yesevi kültürü de ehemmiyetten düşmemişti.⁸⁸ Hocaların ve şeyhlerin halk üzerindeki manevi nüfuzundan yararlanmak amacıyla bütün hayatında İslami bir siyaset takip eden Timur, 1396'da Taşkend tarafına gitti. Seyhun Nehri'ni geçip Ahmed Yesevi'nin mezarını ziyaret için Yesi'ye geçti ve mezarı üzerine bir imaret yapılmasını emretti.⁸⁹ XIV. asırda yalnız Maverünnehr'in şehir halkı değil, bozkır göçebeleri arasında da çok mühim bir ziyaretgâh olan bu mezarın tamiri, Timur'un umumiyetle takip ettiği dini siyaset planına çok uygundur.

Timur Şam'ı alırken, peygamber zevcelerinden olan Ümmü Seleme ve Ümmü Habibe'nin kabirlerini ziyaret ederek, onlar için 25 günde beyaz taştan iki kubbe inşaa ettirir.⁹⁰ Ancak, Timur'un Şam'da iken, imamlık için **Mutezileleri** tercih

⁸⁶ İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara, 1991, s.133.

⁸⁷ Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, s.57.

⁸⁸ Köprülü, **Ahmed Yesevi**, s.213.

⁸⁹ Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, s.79.

⁹⁰ Nizamüddin Şami, **Zafername**, Ankara, 1987, s.280-282 .

etmesi dikkat çekicidir. Çünkü Mutezile, Şam uleması gözündeki “kader tanımaz, cenneti-cehennemi, vahyi” kabul etmez. Bu yüzden Şamlılar, Timur gittikten sonra onu kâfir ilan ederler.⁹¹

Timur, İslamın içindeki ayrılığa yol açan mezheplere, bilhassa **Şiiliğe** karşı hassastır. O, Herat’ın fethinden sonra Şiilikle ünlü olan **Hoca Ali Müeyyed’i** kabul ederek ona mezhebi ve itikadı hakkında sorular sorar. Hocadan, “herkes kendi padişahının dinindedir, yani benim mezhebim Emir Timur’un mezhebidir” cevabını alınca Timur çok memnun olur ve onu takdir eder.⁹²

Timur, 1370 yılında **Seyyid Bereke**’nin şahsında kendisine yeni bir manevi destekçi bulmuştur. Seyyid devamlı olarak Timur’un yanında bulunmuş, ölümünden sonra da aynı türbede gömülmüşlerdir. Timur’un diğer dini ileri gelenlerle münasebeti hakkında fazla bilgi yoktur. Nakşibendî tarikatının kurucusu **Bahaeddin Nakşibendî’nin** Timur’a çağdaş olmasına rağmen kaynaklarda Timur ile Buharalı şeyhler arasındaki münasebete dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır.⁹³

Timur’un üç manevi koruyucusu vardır. Bunlar; **Şeyh Zeyneddin, Şemseddin Kular** ve **Seyyid Bereke**’dir. Ülkede Timur’un haleflerinden başka seyyidlerin de hayati dokunulmazlıkları vardır.⁹⁴

⁹¹ Togan, **Hatıralar**, İstanbul, 1969, s.98.

⁹² Şami, **Zafername**, s.102.

⁹³ Barthold, W., **Uluğ Bey ve Zamanı**, s.16-19.

⁹⁴ **a.g.e.**,s.21.

Din, Timur'un elinde daha çok siyasi maksatlarına erişebilmek için kullandığı bir vasıttan başka bir şey değildir. Suriye'de Ali taraftarlarının koruyucusu olarak ortaya çıkan, bu yüzden Suriyelilerin gözünde koyu bir Şii olan Timur, Horasan'da Sünniliği desteklemiştir. Ahmed Yesevi ve peygamber zevcelerinin mezarını yaptırarak **din ve tasavvufa** saygısını gösteren **Timur**, Mazenderan'da da peygamberin sahabesinin hatırasını aşağılayan Şii dervişleri cezalandırmıştır.⁹⁵ Timur'un bu davranışları iktidarını kuvvetlendirmek için takip ettiği dini politikalarını gösteren akılcı tutumunun canlı bir örneğidir.

Timur, dini ve siyasi politikalarındaki akılcı tutumu ile ölmeden önce oğullarına Anadolu'dan Çin'e kadar uzana geniş bir imparatorluk bıraktı. Timur'un ölümünden sonra meydana gelen olaylar din adamlarının istedikleri gibi hareket etmeleri için bulunmaz bir fırsat olacaktır. Timur din adamlarının etkisi altında kalmamakla beraber iktidarı lehine onlardan yararlanırken, Timur'dan sonra durum bunun tam tersine olacaktır. Artık din adamları hanların iktidarı için değil, hocalara mürit olan hanlar, din adamlarının isteğine göre hanlığı yönetecektir.⁹⁶

Timur'dan sonra başa geçen Şahruh, Timur'un tersine samimi bir Müslüman'dı. **Şahruh**, Cuma namazlarını kılardı, oruç tutardı. Şer'en yasak olan eğlenceleri, içki içmeyi yasaklamıştı.⁹⁷ Şahruh döneminde **Sünni** din adamlarının kendilerine büyük bir koruyucu bulmuş olmalarına rağmen, göçebeler içine gitmeyip

⁹⁵ a.g.e.,s.22.

⁹⁶ İklil Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Ankara,1995, s.18.

⁹⁷ Barthold, W., a.g.e.,s.100.

şehirlerde yaşamaları Şiilik cereyanının gittikçe kuvvetlenmesine yol açmıştır.⁹⁸ Bu durum XV. asrın sonunda halk arasında büyük çatışmaların çıkmasına yol açmıştır.⁹⁹ Zamanın gizli siyasi-dini faaliyeti, 21 Şubat 1427’de, Şahruh’a yapılan bir suikastla, **Hurufiye**’ye mensup birinin, onu Cuma namazından çıkarken hançerlemeye kalkışmasıyla, bir an için gözle görülür hale gelmişti.¹⁰⁰

Timur’un torunlarından olan **Uluğ Bey** Şahruh’tan çok farklıdır. Onun ülkesinde çalgılı, şarkılı ziyafetler düzenleniyordu. Şeriata aykırı davranışlarda bulunduğu için Uluğ Beye hücum eden dervişlerin şeyhleri, aynı zamanda İslamiyet’in resmi ruhani başkanına da suçlamalarda bulunuyorlardı. Semerkand şeyhülislamı dini iktidara sahip bulunan yüksek tabakaya mensuptular.¹⁰¹ Geniş halk yığınlarının haklarını ise derviş tarikatlarının, özellikle Nakşibendîlerin şeyhleri savunuyorlardı. Ne var ki devlet hizmetindeki din görevlileri ile halkın temsilcisi olan **Nakşibendî** şeyhleri arasında mücadele eksik değildi. Diğer İslam ülkelerinde Kalamcılar şeriatın tam olarak tatbikini talep ettikleri halde, dervişler ve tasavvuf ehli buna karşı çıkarak, daha serbest düşünceyi savunurlarken, Türkistan’da ve Horasan’da bunun tamamen aksi ile karşılaşılıyor.¹⁰²

⁹⁸ Aka, **a.g.e.**, s .195.

⁹⁹ R.Hans Roemer, “Timurlular”, **İslam Ansiklopedisi**, C.12, İstanbul, 1974, s.363.

¹⁰⁰ **a.g.m.**,s.364.

¹⁰¹ Barthold,W., **a.g.e.**, s.101.

¹⁰² Aka, **a.g.e.**, s.194-195.

XVI. asrın başlarında kaleme alınan Orta Asya tasavvufu tarihine ait eserde (**Reşahat aynül-hayat**) Uluğ Bey ve Şeyhülislama karşı **dervişlerin** düşmanca tutum içinde bulduklarını gösteren rivayetlerle mevcuttur.¹⁰³ Öte yandan Uluğ Bey zamanında da büyük şeyhler saygı görüyorlardı. Uluğ Bey zamanında en büyük şeyhlerden olarak **Nizamüddin Hamuş** ve **Hasan Attar**'dan başka, Hoca Ahrar'ın hocalarından sayılan **Yakup Çarhi** de yaşıyordu. Dini ileri gelenler Uluğ Bey'in selefini düşürmekte önemli bir rol oynamışlardı. Uluğ Bey, Buharalı dini ileri gelenlerin değerini bildiği için onlarla iyi geçinmek istiyordu.¹⁰⁴

Uluğ Bey, İslam dünyasında bir bilgin olarak tahta çıkan ilk şahsiyettir. Astronomi ve matematiğe olan merakı onun zamanında bu alanda ciddi çalışmaların yapılmasını sağlamıştır.¹⁰⁵ Uluğ Bey'in bilim aşkı şeriatı her şeyden üstün tutan hocaları öfkelenendirir. Din adamlarının yoğun faaliyeti ile Uluğ Bey'e karşı cephe hazırlanır.¹⁰⁶ Uluğ Bey'in büyük oğlu **Abdüllatif**, hocaların desteğini ve fetvasını alarak babasını öldürtür.¹⁰⁷ Tabii Abdüllatif'i kışkırtanlar ve fetvayı verenler arasında, çoktandır Uluğ Bey'e düşman kesilmiş Hoca Ahrar vardır.¹⁰⁸ Uluğ Bey'in ölümüyle artık ilim faaliyetleri durma noktasına gelmiş ve hocaların hanlar üzerindeki en etkili dönemleri başlamıştır.

¹⁰³ Barthold, W., **a.g.e.**, s.100.

¹⁰⁴ Barthold, W., **a.g.e.**, s.103.

¹⁰⁵ **a.g.e.**, s.114-117.

¹⁰⁶ Kurban, **a.g.e.**, s.22.

¹⁰⁷ Barthold, W., **a.g.e.**, s.136.

¹⁰⁸ Kurban, **a.g.e.**, s.23.

Abdüllatif devri kısa sürmüş ve yerine **Ebu Said** geçmiştir. Böylece Uluğ Bey'in kırk yıllık hâkimiyeti yerine Ebu Said'in Taşkend'den Semerkand'a davet ettiği **Nakşibendî** tarikatı şeyhi **Hoca Ahrar'ın** yine kırk yıl sürecek olan hâkimiyeti gelmiş bulunuyordu.¹⁰⁹ Ebu Said tüm askeri kararlarında Hoca Ahrar'ın görüşlerini alırdı. Ebu Said'in Hoca Ahrar'ın kurduğu Nakşibendî tarikatına mensubiyeti ve ona bu derece önem vermesi şüphesiz, Ebu Said'in dini görüşleri dışında siyasi politikalarının da bir parçasıydı. Çünkü Hoca Ahrar'ın halk ve askerler üzerinde büyük tesiri vardı.¹¹⁰

Timur ve çocukları zamanında Orta Asya en parlak devresini geçirmiştir. Timurlular devri en son tahlilde yine taassubun ve tasavvufun galebesi devridir. Nitekim XV. asır **Cami** ve **Hoca Ubeydullah Ahrar** gibi bir takım büyük şair ve **mutasavvıflar** yetiştirmiştir.¹¹¹ Ancak Timurluların son dönemlerde yaşadığı bey çatışmaları bir yandan Türkistan Türklerinin medeni hayatını sarsacak, öbür yandan, Türkistan'ın kültür seviyesi daha düşük olan toplumlar tarafından istila edilmesini kolaylaştıracaktır. Böylece XVI. asra girerken, Büyük Timur adıyla başlamış Türkistan Türklüğünün şanlı devri de kapanacaktır. Orta Asya, **Şibani** hanedanının düşüşünden **Rus İstilasına** ve günümüze kadar bir düşüş ve gerilemeye maruz kalmıştır.

¹⁰⁹ Barthold, W., **a.g.e.**, s.145.

¹¹⁰ Roemer, **a.g.m.**, s.363.

¹¹¹ Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, s.165-166.

VI. ÖZBEK HANLIKLARI DEVRİNDE SUFİZM

Özbekler, XV. asırdan itibaren ortaya çıkmışlar ve Türkistan'ın siyasi, kültürel, sosyal ve dini hayatını belirleyen unsurların başında gelmişlerdir. Sünni Müslüman olan Özbekler, Türkistan'daki İslam kültür merkezlerini yönetimleri altında bulundurmuşlardır. Liderleri **Ebülhayr Han**'ın Batı Sibirya'da Sibir şehrinde **1428**'de bağımsızlığını ilan etmesiyle **Özbek Hanlığı** adıyla tarih sahnesine çıkmışlardır.¹¹²

Timurlu prenslerin taht kavgalarından istifade eden Ebülhayr Han, Ebu Said'e yardım ederek 1451'e kadar Türkistan'ın yarısına hâkim olmayı başarmıştır. Özbeklerin başarıları fazla uzun sürmemiş ve 1456'dan 1500 yılına kadar devam eden **Özbek-Moğol** mücadeleleri Özbeklerin yıpranmalarına neden olmuştur.¹¹³ Özbekler **1500** yılında Muhammed Şibani Han liderliğinde yeniden toparlanmışlardır. Şibani Han, XVI. asrın başlarında Timurluların hâkimiyetini ortadan kaldırarak Özbek Türklerini Türkistan'ın hâkimi kılmıştır. Böylece Türk tarihinde yeni bir dönem başlamıştır.¹¹⁴

Şibani Han'ın tahta geçtiği yıllarda, İran'da başka bir Türk'ün, **Şah İsmail**'in(1499-1524), **Şiiliği** başarılı bir siyasi politika olarak kullanıp kurduğu devlet, Özbek hakimiyetini tehdit edecek şekilde gelişmekte idi. **Safeviler** ve

¹¹² V.V. Barthold, "Ebülhayr", **İslam Ansiklopedisi**, C. IV., İstanbul,1945, s.84.

¹¹³ Mehmet Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, İstanbul,1993, s.14.

¹¹⁴ L. Bouvat, "Şibani Han", **İslam Ansiklopedisi**, C. XI., İstanbul, 1970, s.454.

Özbekler dini temsiliyet bakımından iki ayrı mezhebin savunucusu durumundaydılar. O dönemde de çoğu zaman olduğu gibi ırk savaşı bir din veya **mezhep savaşı** şeklini alıyordu. Nitekim Şibani Han da Şii Safevilerin karşısına önce **Sünni kimliği** ile çıkıyorlardı. Şibani Han Şah İsmail ile mücadelesinde yenik düşmüş ve Özbekler **1510** senesinde Merv Savaşı'nda Şibani Han'ı da kaybederek büyük bir darbe almışlardır.¹¹⁵

1510 tarihinden itibaren Türkistan coğrafyasının istilalar merkezi olmasına rağmen Özbekler kendilerini toparlamayı başarmışlar, ancak aralarındaki bölünmeyi engelleyememişlerdir. XVI. asırdan itibaren Özbekler varlıklarını **Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları** ile devam ettireceklerdir. Bu Türk hanlıkları hem dış tehlikelerle, hem de birbirleriyle olan mücadeleleriyle Rus İşgali dönemlerine kadar Türkistan'daki varlıklarını koruyacaklardır.

Buhara Hanlığı (1599-1920) :Özbek Hanlığı'nın bir devamı olan Buhara Hanlığı'nda, Canoğulları (Astrahanlar) (1599-1785), Mangıtlar (1785-1920) hüküm sürdüler.¹¹⁶

Şeybanilerin son hanı Abdülmümin'in ölümünden sonra ailede başka erkek çocuk olmadığı için Astrahan hanlarının torunlarından Muhammed Baki (1599-1606) Buhara'da tahta oturdu ve iktidar **Canoğulları** sülalesine geçti. Bu soydan, XVIII.

¹¹⁵ Grousset, **a.g.e.**, s.446.

¹¹⁶ Mirza Bala, "Buhara", **İslam Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul, 1988, s.768.

asrın başlarında tahta geçen **Ubeydullah Han**'ın (1702-1711) merkezi idareyi güçlendirmek için başlattığı siyasi, sosyal ve ekonomik düzenlemeler iç karışıklıklara ve isyanlara sebep oldu. Bu arada Fergana vadisi Hanlıktan ayrılarak Hokand Hanlığı olarak teşkilatlandı. Canoğullarının Buhara Hanlığındaki hakimiyeti **Ebulfeyz Han**'la (1712-1753) sona erdi.¹¹⁷

Ebulfeyz Han'dan sonra, ailenin erkek evladı olmadığı için, taht **Mangıtlar**'a geçti. İlk Mangıt emiri Atalık Muhammed Rahim (1753-1758) 'den sonra tahta oturan **Mir Masum Şah**'ın (1784-1800) "emir" unvanını kullanmayı tercih etmesiyle bu ülke Buhara Emirliği adıyla anılmaya başladı. Mir Masum Şah **şeriatın** uygulanmasında çok itinalı davranıyordu.¹¹⁸ Hanlar kamuoyu desteğini kazanmak için çoğu zaman **dini kimliklerini** ön plana çıkardılar. Söz gelişi, soylarının meşruiyetini güçlendirmek için **seyyid** unvanını da kullanan Buhara emirlerine, Peygamber halifesi ve **şeriatın himayecisi** olarak saygı gösterilirdi.¹¹⁹ Bu devirde **Buhara İslam ve şeriat şehri** olmak üzere şöhret kazanmıştı.¹²⁰

Mir Masum Şah'dan sonra tahta geçen **Emir Haydar** (1800-1826) barışçı bir siyaset izledi. **Nasrullah Han** (1826-1860) zamanında iç isyanlar olurken o daima

¹¹⁷ Abdülkerim Özeydin, "Canoğulları", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. VII., İstanbul, 1993, s.154-155 ; Ramazan Şeşen, "Buhara", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. VI., İstanbul, 1992, s.366.

¹¹⁸ Bala, **Buhara**, s.768.

¹¹⁹ Seyfettin Erşahin, **Türkistan'da İslam ve Müslümanlar**, Ankara, 1999, s.64.

¹²⁰ Bala, **a.g.m.**, s .768.

kardeş Hive ve Hokand hanlıkları ile mücadele etti. Bu çatışmalar Özbekleri zayıflattırırken Rusların da bölgeye yayılmalarına zemin hazırladı. Yerine geçen **Emir Muzaffer Han** (1860-1885) zamanında, 1868 yılında imzalanan bir anlaşma ile Buhara, iç işlerinde bağımsız dış işlerinde Rusya'ya bağlı bir devlet haline geldi.¹²¹ Buhara Emirliği tekrar 1917'den sonra siyasi bir güç olarak ortaya çıktıysa da 1920'de Bolşeviklerin yardımıyla **Yaş(Genç) Buharalılar** tarafından ortadan kaldırıldı.

Hive Hanlığı (1512-1920) : Hive şehrinin içinde bulunduğu Harezm bölgesinde hakimiyet kuran Harezmşahlar (1097-1231) Moğollar tarafından ortadan kaldırıldı. Moğolların bölgedeki siyasi güçlerinin zayıflaması üzerine, Timur Hive'yi topraklarına kattı. Harezm bölgesi 1500'lerin başında Şii Safevilerin eline geçince Özbek asıllı **İlbars** (1512-1525) bölge halkını **Şii** valilere karşı **kışkırtarak** 1512'de Hive Hanlığı'nı kurdu.¹²² Hive hanlarından **Arap Muhammed** (1603-1623) zamanında hanlığın merkezi Hive şehrine taşındı. XVII. asrın ortalarına kadar Hive bazen bağımsız bazen de Buhara Hanlığına bağlı olarak varlığını sürdürdü. **Ebulgazi Bahadır Han**'ın (1644-1664) tahta geçmesiyle Hive Hanlığı tekrar bağımsızlığına kavuştu. Aynı zamanda alim ve tarihçi olan Ebulgazi Bahadır Han zamanında ülkede refah, ilim, ticaret ve tarım gelişti.¹²³

¹²¹ a.g.m.,s.769.

¹²² Zeki Velidi Togan, "Harizm", **İslam Ansiklopedisi.**, C.V., İstanbul, 1950, s.250-254.

¹²³ Hayıt, **Türkistan**, s.28-29.

Hive'de Ebulgazi Bahadır Han'dan sonra başlayan taht kavgaları, içeride hanlığı zayıflatırken, dışarıda **Ruslar** ve **İranlıların** bölgeye sarkmalarına zemin hazırladı. Ruslar ilk defa, **I. Peter** zamanında 1717'de Hive'yi işgal etmek için, başarısız da olsa, bir askeri sefer düzenlediler. 1740 yılında ülke İran hükümdarı Nadir Şah'ın Hakimiyetine girdi. Bu arada İran hakimi **Nadir Şah**'ın 1747'de ölümünden sonra Hiveliler tekrar bağımsızlıklarını elde ettiler. Hive'nin güçlü hanlarından **Muhammed Rahim Han** (1806-1826) zamanında Horasan, Merv ve Hive topraklarının bir kısmı Hive Hanlığı'na katıldı. Onun ölümünden sonra çıkan karışıklıklar **Muhammed Emir Han**'ın (1846-1855) tahta geçmesine kadar devam etti. Bu sırada Rusya Hive'ye saldırı hazırlıklarını tamamlamış bulunuyordu. **III. Muhammed Rahim Han** (1864-1910) zamanında Ruslar 1873'te Hive Hanlığı'nı, Buhara gibi, içişlerinde bağımsız, dışişlerinde Çarlığa tabi bir devlet haline getirildiler. 1917-1920 yılları arasında Özbekler ve Türkmenlerin iktidar mücadelesine sahne olan Hive Hanlığı'na Şubat 1920'de, **Bolşeviklerin** yardımıyla **Yaş Hiveliler** tarafından son verildi.¹²⁴

Hokand Hanlığı (1722-1876) : Şeybaniler'den Ebulhayr'ın torunlarından **Şah Ruh**, Buhara Emirliği'nden ayrılarak 1722'de Fergana Vadisi'nde Hokand Hanlığı'nı kurdu. Fakat hanlık toprakları, kuruluşundan kısa bir süre sonra, 1738'de Çinliler tarafından işgal edildi. 1799-1876 yılları arasında Hokand Hanlığı tahtına oturan Ming sülalesinin ilk temsilcisi **Alim Han**, (1799-1808) Hokand'ı Çin hakimiyetinden kurtardı ve Taşkent'i topraklarına kattı. Bu arada o bir yandan yönetimi yapılandırırken diğer taraftan da ticareti, tarımı ve orduyu güçlendirdi.

¹²⁴ Hayit, **a.g.e.**, s.100-105.

Alim Han'dan sonra tahta kardeşi **Ömer Han** (1808-1821) geçti. Bu hanedanın en büyük idarecilerinden sayılan ve **dindar** kişiliğiyle bilinen **Ömer Han**, din eğitimine önem vererek, âlimleri koruyarak, çok sayıda **cami** ve **medrese** yaptırarak hanlıkta **İslami kimliği ve kültürü güçlendirmeye çalıştı**. O Kırgız bozkırlarının büyük bir kısmını ve Türkistan'ı (Yesi) topraklarına katınca emiru'l-müminin ünvanını kullanmaya başladı. Yerine geçen oğlu **Muhammed Ali (Medali)** (1821-1842) babasının siyasetini sürdüremedi, ulemaya desteğini azalttı. Bunu fırsat bilen Buhara Emirliği Hokand'ı işgal etti.¹²⁵ Ancak Buhara'nın baskı siyasetine dayanamayan Hokand Özbekleri, Kazakların ve Kırgızların da yardımıyla 1845'de Buharalıları topraklarından attılar. Bundan sonra tahta geçen **Huda Yar Han** (1845-1858) devletin birliğini sağlamaya çalışırken Rusya, Hokand kapılarına dayanmıştı. 1850'lerden itibaren Rusya'nın yayılımcı siyaseti ile karşılaşan Hokand Hanlığı, 1853'te Akmesid'i 1865'te Taşkent'i kaybetti. Ruslar bu hanlığı 1876'da Fergana Vilayeti olarak düzenleyip **Türkistan Genel Valiliği**'ne bağlayıp siyasi varlığına son verdiler.¹²⁶

Rus İşgalinden önce Türkistan'da hâkimiyet kuran her üç hanlık şimdiki anlamda "milli devlet" niteliklerini taşıyorlardı. Halk, yerleşik ve göçebe olmak üzere iki gruptu. Şehir halkında ülke ve millet bilincinden daha çok, yaşadığı şehre bağlılık vardı. Onların ülkeleri yaşadıkları şehirle, milletleri şehir halkıyla sınırlıydı. Bunun yanında hanlıkların aralarında ve komşu ülkelerle olan ilişkilerinde düşmanlık hakimdi. Türkistan'da siyasi birliği kurmaya yönelik girişimler beklenilenin aksine

¹²⁵ Mirza Bala, "Hokand", **İslam Ansiklopedisi.**, C.V., İstanbul, 1950, s.554-555.

¹²⁶ Hayıt, **Türkistan**, s.65-92.

siyasi parçalanmayı daha da kolaylaştırdı. Bütün bu olumsuz unsurlar Türkistan'ı yabancı güçlerin istilasına açık ve hazır hale getirdi.

Türkistan Hanlıklarında Dini Kurumlar ve Ulema Sınıfı:

Türkistan hanlıklarında İslam, rejimlerin, kurumların ve siyasi hareketlerin tek meşruyet kaynağıydı. İslam'ın uygulayıcıları olan **ulemalar**; kadılık, müftülük, imamlık, müezzinlik, muallimlik ve müderrislik gibi görevler yapıyordu. Buhara Emirliği'nde ulema, sosyal köken olarak **seyyid**, **hoca** ve **mir**'lerden geliyordu. Seyyidler, Hz. Peygamberin soyu, hocalar Arap fatihlerinin soyu, mirler ise ilk üç halifenin soyundan olduklarını iddia ediyorlardı. Buhara'da ulema için üç ilmi unvan vardı; **uruk**, **sudur** ve **sadr**. Bir molla medreseyi bitirince sırasıyla bu kademelerden geçerek sonunda sadrlık derecesini alırdı. İlmi yeterliliği ve ünvanına göre göreve getirilirdi.¹²⁷

Ulemaya başkanlık yapan ve idareciler tarafından alınan kararların Kur'an ve sünnete uygunluğunu kontrol eden Şeyhülislam, XVII. asırda Buhara Hanlığında merasim-i hümayunda meclisin sağ tarafında birinci mevkide yer alırdı. Merasimde şeyhülislamdan sonra kadı-kelan, ondan sonra **Nakşibendi** tarikatına mensup hocalar, ona bitişik sadr ve sırasıyla kadıasker, müftü, muhtesip-reis gelirdi.¹²⁸

¹²⁷ Erşahin, **a.g.e.**, s.67-68

¹²⁸ V.V. Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları Saraylarındaki Merasim", çev.

A.İnan, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, I, 1941-42, s.187-188.

Emir tarafından atanan ulemalar, Emir'in durumunu meşrulaştırma ve halkı emire itaate davet etme görevini de yerine getiriyorlardı. Ulemalar, gerekli gördüğü durumlarda, yönetimin uygulamalarına da karşı çıkabiliyordu. Ulemaların, yönetim üzerinde yaptırım güçleri vardı. Siyaset ve yetenek bakımından yetersiz olan emirler, ulemaların etki ve nüfuz alanına girebiliyorlardı.¹²⁹

IX.-XIII. yüzyıllarda İslam medeniyetinin en parlak devirlerini yaşayan Türkistan, Moğol İstilasası ile duraklama ve bir süre sonra da gerileme dönemine girmiştir. Ruslar'ın Türkistan'ı istilasası ile düşünce hayatında bir hareketlilik başlamıştır. XIX. asrın son çeyreğinde Kazan Tatarları arasında çıkan **Cedidcilik** hareketi fikirlerini İsmail Gaspıralı, Şihabettin Mercani, Musa Carullah gibi isimlerle tüm müslüman bölgelere duyurmuştur. Dünyanın ilerlemiş toplumları arasında yer almak için, başta eğitim sistemi olmak üzere düşünce, ekonomi ve toplum hayatının çoğu alanlarına hakim olan İslami kavram ve kurumların yeniden düzenlenmesini isteyen Cedidcilere karşı **ulema** sınıfı **Kadimcilik** adı verilen bir tutuma girmişlerdir. Ulemalar, müslümanların hayatının bütün yönlerine hakim olan geleneksel düzenin korunmasından yana idiler. Nitekim Cedidcilerin düşünceleri Türkistan'da fazla ses getirmemiş ve ulemanın yer aldığı Kadimciler her zaman daha güçlü olmuşlardır.¹³⁰

¹²⁹ Erşahin, **a.g.e.**, s. 68-69.

¹³⁰ Mehmet Saray, **Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey**, Ankara, 1987,s.116 ; Alexandre Bennigsen, Quelquejay Lemercier, Stepte Ezan Sesleri, **Sovyet Rejimi Altında İslam'ın 400 Yılı**, çev, Nezih Uzel, İstanbul,1981, s.39.

VII. RUS İŞGALİ DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN'DA DİNİ HAYAT VE SUFİZM

1. Rusya'nın Türkistan'da Yayılması

Ortaçağda Rus toprağı 240 yıl ağır Moğol işgali altında, bunun sonucu olarak da Altın Orda Devleti yönetiminde ve Tatar boyunduruğı altında yaşadı. Ruslar, Altın Orda'dan devlet hayatı, diplomatik faaliyetler ve elçilik konularında pek çok uygulamalar aldılar.¹³¹ Ruslar, İspanyollar ve Balkan milletleriyle birlikte Müslümanlara boyun eğen tek Avrupalılar oldular. XVI. asrın ortasında **Moskova Prensiği** zayıflayan **Altın Orda'** ya saldırdı. Ruslar burada durmadı ve diğer Müslüman ülkelere doğru genişledi.¹³²

Altın Orda Devleti'nin (1240-1502) dağılma döneminde bu bölgede **Kazan** (1437-1552), **Kırım**(1460-1783), **Astarhan** (1466-1556), **Kasım**(1445-1681), **Sibir** (1220-1598) ve **Nogay Hanlığı** (?-1557) ortaya çıktı. Bu hanlıklar önceleri Rus knezlerine korkulu vakitler geçirtmişlerdi. Fakat, iç mücadelelerini sona erdiren Ruslar, Batının tekniğinden, Türk hanlıkları arasındaki kavgalardan ve her hanlığın kendi içindeki entrikalardan faydalanmasını bildiler. Neticede ilk olarak **Kazan Hanlığı**, Çar IV. İvan tarafından **1552** yılında ele geçirildi. Böylece Rusya tarihinde yeni bir devir açılmış oldu. Kazan Hanlığı uzun zaman Rusların İdil(Volga) boyunca

¹³¹ Baymirza Hayit, **Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, İstanbul, 1987, s.27-28.

¹³² Bennigsen, **Steppe Ezan**, s.4.

Hazar Denizi'ne ilerlemelerine ve Aşağı Ural sahasında yayılmalarına en büyük engeli teşkil etmişti. Kazan'ın düşmesi ile Rusların geniş ölçüde Türk illerini istilası imkan dahiline girdi.

Kazan alındıktan sonra, 1556'da **Astrahan Hanlığı** da Rusların eline geçmiştir. Bir süre sonra Ruslar 1628'de Yukarı Yenisey'deki **Kırgızları**, 1730'larda **Kazakları** hâkimiyetleri altına aldılar.¹³³ Kazakların alınması ve Kazak aşiretleri arasındaki devamlı kavgalar, Ruslar'ın güneye ve doğuya yürüyüşlerini kolaylaştırıyordu.¹³⁴ Ruslar, 1783'te Kırım Hanlığını, 1859'larda da Kuzey Kafkasya'yı aldı.

Ruslar, 1859'da Kuzey Kafkasya'da Şeyh Şamil'in direnişini kırdıktan sonra Türkistan'a yönelmişlerdir.

İlk olarak **Çar I. Alexander 1842'de Hive** üzerine bir ordu göndermiş ve başarılı olamayınca Hive Hanlığı ile bir barış ve dostluk antlaşması imzalamıştır. Ruslar 11 yıllık bir aradan sonra uygun şartları tekrar yakalayınca **1853'de Hokand Hanlığı**'na bağlı **Ak Mescid'i** (Kızıl Orda) işgal etmiş ve **1865'de Taşkent'in** de düşmesiyle Türkistan istilasında önemli bir aşama kaydetmişlerdir. **Taşkent'i** kendilerine hareket üssü edinen Ruslar, **Buhara Emirliği**'ne yöneldiler. **1868'de Semerkand**'ın işgaliyle Türkistan'ın en eski ve büyük şehirlerinden biri Rusların eline geçerken aynı zamanda **Zarefşan vadisi** istilaya açılmış oldu. Aynı yıl **Buhara**

¹³³ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara,1999, s.3-4.

¹³⁴ Bennigsen, **Steppe Ezan**, s.5.

Emirliği Rusya'nın himayesini kabul etmek zorunda kaldı. 1873'de **Hive Hanlığı** da Rusya'ya bağlandı. 1873'de **Hokand Hanlığı** işgal edildi ve 1876'da **Türkistan Genel Valiliği**'nin Fergana Vilayeti olarak düzenlendi.¹³⁵

O dönemde Türkistan'da Rus boyunduruğundan kurtulmak için yapılan birkaç silahlı teşebbüsün istinasız hepsi **Nakşibendiler** tarafından yönetilmiştir. 1872'deki, **Kulkaralı Hoca İşan** tarafından yönetilen **Çircik Vadisi isyanının**; 1879 ve 1881'deki Nakşibendi şeyhi **Kurban Murat** (Dinli Kale'deki türbesi günümüzde Türkistan'ın en çok sayđı gösterilen kutsal yerlerinden birisidir) tarafından yönetilen Akhal-Tekke Türkmen kabilelerinin **Gök-Tepe** müdafaasının ve 1898'deki, Rus kaynaklarında "**Madali İşan**" adıyla tanınan Mintübeli **Muhammed Ali İşan**'ın başını çektiği **Andican İşanı**, **Nakşibendi şeyhlerinin** liderliğinde düzenlenmiştir.¹³⁶

Ruslar karşısındaki Türkistan mücadelesi 1881 **Göktepe** yenilgisiyle son bulmuş ve Türkler Çarlık yönetimi altına girmişlerdir. 1884'de Merv'in de alınmasıyla Türkistan'ın işgali tamamlanmış oldu.¹³⁷

2. Türkistan İşgalini Kolaylaştıran Nedenler ve Tarikatların Durumu

Türkistan'ın Ruslar tarafından istilası şüphesiz **XIX. ve XX.** yüzyılın en önemli olaylarından birisidir. Bunun gerçekteşmesinde Rusların askeri, teknolojik

¹³⁵ Mehmet Saray, **Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması**, İstanbul,1975, s.28.

¹³⁶Bennigsen , **Sufi ve Komiser**, s.115-116.

¹³⁷Bennigsen , **Steppe Ezan**, s.9.

üstünlükleri yanında, Türkistan'ın o tarihlerde içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve sosyal durumun da etkileri vardır. Aşağıda bu sebepler ana hatlarıyla açıklanacaktır.

Türkistan coğrafyası Yeni Çağın yeniliklerinden geri kalmıştır. XIX. asırda Rus işgaline uğrayan Türkistan sahası henüz **feodal devir**, hatta feodalite öncesi çağlar yaşamaktaydı.¹³⁸ Oysa Cengiz Han'ı ve Timur'u dünyanın ve tarihin en büyük fatihi yapan Karalar Çağı kapanmış ve Türkistan bozkırı, Avrupalıların gemi ve pusula icadı ile deniz aşırı ülkelere ulaştığı Denizler Çağı'nın gerisinde kalmıştır. Çağ değişmiş, müspet ilimler gelişmiş ve Türk'ü coşturan atın hızı deniz kıyısında kesilmiştir.¹³⁹

Türkistan devletlerinin ordu sistemi de Orta Çağ şeklini muhafaza ediyordu. Ordu, modern savaş sevk ve idaresine uygun değildi. Ordunun emrindeki tüfek, süngü ve Rus ateşi karşısında oldukça kifayetsiz olan bir miktar top vardı. Rusya, devamlı surette silahlarını yenilemeye çalışırdı. Türkistan hanlıkları ise Avrupa'nın silah tekniğinden uzak kalmıştı. Savaş sevk ve idaresi, düşman karşısında korunmak için askerleri kütle halinde çarpışmaya sevk ediyordu. Askerler, savaşta, “**ölürsek şehit, kalırsak gazi**” diye ifade edilen **İslam parolası** tesiri altında cesurluk gösteriyorlardı. Fakat, çabuk yok ediliyorlardı. Çünkü kitle, modern Rus silahlarıyla ya yok ediliyor veya saf dışı bırakılıyorlardı.¹⁴⁰

¹³⁸ a.g.e.,s.1.

¹³⁹ Kurban, **Doğu Türkistan**, s.4-5.

¹⁴⁰ Hayıt, **Türkistan**, s.127.

Ruslar Türkistan'a yönediklerinde orada birbiriyle savaşan hanlıkları buldular. Bunun yanında Kazaklar, Kırgızlar ve Türkmenlerin bir kısmı merkezi idareden uzak yarı bağımsız bir şekilde bozkırlarda yaşıyorlardı. Göçebeler sadece kabile hayatı yaşıyan insanlar olup, otlaklarına dokunulmadıkça harekete geçmiyorlardı. Bu bakımda Ruslara karşı direnişler bireyselliği ve bölgeselliği aşıp bölgede yaşıyan bütün toplulukları kapsayan bir boyut kazanamadı. Bu şartlar altında, Türkistan'daki o dönem halklarını birleştiren ortak değer millet olma bilinci değil, **İslam** oluyordu.¹⁴¹

Din adamlarının tavrı: Bu dönemde Türkistan'ın Rus istilası karşısında savunmasız kalmasının en önemli nedenlerinden biri de İslam din reislerinin, bir hanlığın diğer bir hanlığa karşı savaş açmasına izin (fetva) vermeleri idi. Bu durum da Müslümanların müşterek savunma gücünü zayıflatıyordu.¹⁴²

Tarikatların durumu: Rus istilası sırasında Türkistan'da, ne Şeyh Şamil gibi karizmatik bir lider, ne Kafkasyalı Nakşibendîlerin Müridizm'ine benzer bir hareket, ne de bir cihad ruhu mevcut olmamış ve Orta Asya'nın istilası hızlı ve nispeten kolay olmuştur.¹⁴³ Orta Asya tarikatlarının siyasi faaliyetleri, Kuzey Kafkasya tarikatlarının geleneksel "**kutsal savaşı**"ndan çok farklı bir şekilde kendini göstermektedir. Rus İhtilalinin başından beri bu faaliyet dramatik bir karaktere bürünmüştür. Oldukça ilginçtir ki, Kafkasyalı yoldaşlarına göre tarikatların rolü ve durumu hakkında daha

¹⁴¹ Erşahin, **a.g.e.**,s.85.

¹⁴² Hayıt, **a.g.e.**,s.128.

¹⁴³Bennigsen , **Sufi ve Komiser**, s.115

iyi bilgi sahibi olan Orta Asyalı Bolşevikler, bazı radikal sufi grupların - Laçiler - dinamizminden yararlanma teşebbüsünde bulunup, bunda başarı da sağlayan ilk kişiler olmuşlardır.¹⁴⁴

Türkistan’da, İslam’ı müştereken savunmak için İslam dünyası çok zayıftı:

En güçlü İslam kuvveti olan Osmanlılar, Rusya’ya karşı bir çok defa savaştılsa da, onlar da Türkistan ile coğrafi bakımdan bir bağlantı kuramadılar. Diğer bütün İslam memleketleri, Avrupa Devletlerinin nüfuzu altında idiler. Bunun haricinde İslam Devletleri, zayıf oldukları vakit dahi, aralarında çekişiyor, çöküşlerine zemin hazırlıyorlardı.¹⁴⁵

Ruslar bazı Müslümanları casus olarak kullanıyorlardı: Ruslar, Müslümanların arasına, daha önce ele geçirmiş oldukları, İslam memleketleri Müslümanlarını yerleştiriyor, bunlardan casusluk hizmetlerinde yararlanıyorlardı. Rus İmparatorluğu hizmetinde bulunan bazı Müslümanlar, **din maskesi altında**, din kardeşlerini Rusya tarafına kazandırmışlardı. Rus yayılması devrinde boylar “devlet içinde devlet” idiler. Boy önderleri, kendi keyiflerine göre hareket ediyordu. Boyların ve devletlerin arasındaki birliğin yokluğu, Ruslara, saldırı planlarını gerçekleştirebilmesi için en iyi fırsatı verdi. Bu birlik yokluğu, bazı şahısların rüşvet yolu ile Ruslar tarafından elde edilmelerini kolaylaştırdı. Bu şahıslar, milletine ve

¹⁴⁴ a.g.e., s.116

¹⁴⁵ Hayıt, a.g.e., s.129

devletine ait sırları Ruslara açıklıyorlardı. Bu da Rusların hareketini kolaylaştırıyordu.¹⁴⁶

Türkistan, coğrafyası içinde bulunduğu durumlar nedeniyle Rus İstilasası gibi büyük ve güçlü bir harekete hiç hazırlıklı değildi. Bu nedenle kısa sürede Rusların istilasası Türkistan Türklerinin başarısızlıklarıyla sonuçlandı. Diğer taraftan, İslam'ın hayata derin kökler salmış olması, Rus hâkimiyeti esnasında dahi hür yaşama arzusundan vazgeçmemeyi mümkün kılmıştır.

3. Rus Hakimiyeti Altında Türkistan'da Dini Hayat ve Tarikatların Durumu

Ruslar, kanlı savaşlar neticesinde Türkistan sahasını hâkimiyetleri altına almışlardır. Artık Türkistan halkı için düşman kuvvetlerinin hâkimiyeti altında bağımsızlık mücadelesi günleri başlamıştır. Türkistan Türklerinin Rus hâkimiyetine karşı direnmesinde iki faktör büyük rol oynamıştır. Bu faktörlerden ilki ve en etkili **İslam dini**, diğeri de **Türklük şuuru** idi.¹⁴⁷

Müslümanlar bütün gayri müslimlere olduğu gibi, Ruslara da “**kafir**” gözüyle bakıyorlardı. Kâfirlerin hâkimiyeti onlar için bir nevi “**Allah'ın cezası**” olarak kabul ediliyordu. Rus hâkimiyetini reddetmelerinin ana sebeplerinden biri de bu idi. İslami kültür merkezleri, okullar önceleri olduğu gibi faaliyetlerine devam ettiler. Burada devamlı surette Rusların İslam akidelerine karşı oldukları öğretildi.

¹⁴⁶ a.g.e.,s.133

¹⁴⁷ Saray, **Rusya**, s.29

İslam'ı savunmak için her Müslüman, Ruslara karşı kendini savunmaya mecburdu. Rus makamları İslam'ın Türkistan'daki geleneğini kıramıyordu. Çünkü İslam'a karşı köklü bir siyaset takibi, Müslümanların Ruslara karşı köklü bir surette harekete geçmelerine sebep olabilirdi. Bu nedenle medreselerin varlığına ses çıkarılmadı. Medreselerden başka İslam'ın çeşitli tarikatlarına mensup olanlar, bilhassa **Nakşibendi Tarikatı'na** mensup dervişler de, İslam'ın propagandasını yapmak, halkın dikkatini bir Müslüman'ın görevleri üzerine çekmek için diyar diyar dolaşıyor ve bu arada Müslümanların Ruslarla işbirliği etmemeleri için nasihat ediyorlardı. ¹⁴⁸

Bilhassa kırsal kesimdeki ileri gelen soylulardan daha etkili olan **tarikatların** liderleri olmak üzere, bunlar Rusya'ya karşı şiddetli birer düşman olarak faaliyet göstermişlerdir. ¹⁴⁹

Bu devirde, din adamlarının halk üzerindeki nüfuzu o derece kuvvetliydi ki, Rusların, din adamları ve Müslümanlara karşı almış oldukları sıkı tedbirleri sertleştirmeleri halinde, her an için halkı Ruslara karşı ayaklandırabilirdi.

Rusya Müslümanlarını öteden beri en çok meşgul eden problem “siyasi” olmaktan ziyade “**dini**” meseleler idi. Dört yüz yılı geçen Rus hâkimiyeti zamanında başta Kazan Türkleri (Tatarlar) ve Başkurtlar olmak üzere, Müslümanlık açık veya

¹⁴⁸ Hayıt, **a.g.e.**, s.192

¹⁴⁹Bennigsen, **Sufi ve Komiser**, s.52

kapalı bir şekilde baskıya maruz kalmış ve bundan ötürü “**din**” in muhafazası ile “**milli varlığın**” devam ettirilmesi aynı şey haline gelmiştir.¹⁵⁰

Türkistan’ın işgalinden sonra Ruslar, Müslümanların din işlerine karışmaz gibi görünmekle beraber, mutaassıp din adamlarını el altından desteklemek suretiyle, halk arasında yenileşme ve uyanış hareketlerini önlemeye ve Türkistan halkını cehalet ve gerilik içinde manen çürütmeye ve böylece halkı Ruslaştırmak için zemin hazırlamaya çalışmışlardır. Bu maksatla Çarlık Rusya dinin, gerçek din adamları tarafından merkezden yönetilmesine müsaade etmemiştir.¹⁵¹ Rusya’nın bu politikalarına karşı **din adamları**, Ruslara karşı daima temkinli davranmasını bilmişlerdir. Bu davranış milliyetin muhafazası için, bir nevi **milli mücadele** anlamını taşıyordu.¹⁵²

Çarlık yönetimi dini kurumları zayıflatarak **dinin halk üzerindeki etkinliğini zayıflatmayı** hedeflemiştir. Bu siyaset çerçevesinde çıkarılan 1867 tarihli “**Türkistan Vilayetini Yönetim Esasları**” adlı kararla kadılıkların adı “Halk Mahkemeleri” olarak değiştirilip yetkileri daraltılırken, vakıflar doğrudan genel valiliğe bağlanmıştır. Ancak bu uygulamalar Türkistan halkı tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Ruslara karşı 1898’de **Nakşibendî şeyhlerinin** liderliğinde ayaklana

¹⁵⁰ Akdes Nimet Kurat, “Sovyetler Birliğinde Türkler ve İslamiyet”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı.48, 1971, s.11.

¹⁵¹ İbrahim Yarkın, “Sovyet Rusya’nın İslam Dinine Karşı Siyaseti”, **Türk Kültürü**, s.174/1977, s.370.

¹⁵² Hayıt, **Türkistan**, s.193

Medali İşan(Dükçü İşan), Rus mahkemesinde yapılan sorgulamasında ayaklanma sebebini şöyle dile getirmiştir: “**Rus hükümeti zekât toplamayı yasakladı, vakıf gelirlerine el koydu ve Mekke’ye hacca gitmeyi yasakladı.**”¹⁵³ Bu ifadeler açıkça Rusların din kurumlarına ve hatta doğrudan doğruya dini hayata müdahale ettiklerini göstermektedir.

Rusya’nın dini hayata dair planlarına karşılık XIX. yüzyılın sonlarına doğru **Pan-İslamizm** cereyanının Türkistan’a kadar yayılması ile **İslam**, Ruslara karşı en büyük direnç kaynağı olmuştur.

Rus hâkimiyetine karşı direnme kaynağı olarak Türklük şuuruna gelince: Rus istila orduları Türkistan kapılarına dayandığı zaman Türkmen ve Türkistan hanlıklarının önderleri “**Sizinle hiçbir müşterek tarafımız yok; dilimiz, dinimiz ve taşıdığımız kanlar ayrıdır**”diye karşı koyup vatanlarını savunmuşlardır. Türkistan Türkleri arasındaki bu duygu Rus idaresine düştükten sonra daha belirgin hale gelmiş ve bilahare Pan-Türkizm akımıyla birlikte iyice gelişmiş, Ruslara karşı İslamiyet ön planda olmakla beraber önemli bir rol oynamıştır.Türkistan Türklerinin **kültür sahasında** uyanmaları ise Rus hâkimiyetine karşı mücadelelerin üçüncü faktörünü teşkil eder. Türkistan Türklerinin kültürel uyanışına en büyük katkı Kazanlı Tatar Türkleri ile Kırımli Tatar Türkleri tarafından olmuştur. Rus hâkimiyetinden kısa sürede kurtulma fırsatı bulamayan bu Türk grupları kendilerini ticarete vermişler ve neticede iktisaden de iyi bir duruma gelmişlerdir. Zenginlik onlara modern eğitim ve

¹⁵³ Erşahin, **a.g.e.**, s.87

ilim kapılarını açmıştır. Kültür alanındaki bu uyanış onların siyasi alanda da uyanmalarını sağlamıştır. Tatar Türkleri bu durumlarıyla bir bakıma Türkistan Türklerinin batı ve modern dünyaya açılan pencereleri haline gelmiştir. Tatar Türklerinin tesiriyle Türkistan sahasında modern ilimleri de öğreten “**usul-ü cedit**” okulları açılmaya başlamıştır.¹⁵⁴

Bu dönemde **Kursavi, Mercani** gibi devrine göre ileri görüşlü **din âlimleri** İslami eğitimde reform yapma hareketinin öncüleri oldular. Kırımlı **İsmail Gaspıralı**'nın “*Dilde, Fikirde, İş'te Birlik*” parolası bir uyanış hareketinin başlangıcı oldu.¹⁵⁵ Bu hareket Türklerin bir nevi Türklüğe ve İslam'a yeniden dönüşlerinin başlangıcı olmuştur. Gaspıralı'nın Tercüman adlı gazetesi ile attığı tohumlar yeşermeye başlamakla beraber, milli şuuru canlandırma arzusu, maddi olduğu kadar manevi imkânsızlıklar, Türk toplumundaki muhafazakârların direnmesi, Rus rejiminin baskısı dolayısıyla kısa zamanda amacına ulaşamadı. “Türklük” düşüncesi, yerli mahalli gazetelerde tek tük de olsa görünmeye başladıysa da, halkta **Müslümanlık duygusu** her şeyden güçlü idi. 1905 yılında başlayan yenileşme hareketi ile birlikte Türklerde basın-yayın faaliyeti canlanmaya başladıysa da, ağırlık yine de dini eserlere kayıyordu. **Kadimciler adıyla anılan muhafazakâr grup yenileşme hareketinin halkı Ruslaşmaya iteğine inanıyordu.** “Türklük” fikrini İslamiyet'in “**ümmeçilik**” felsefesine aykırı buluyorlardı.¹⁵⁶ Muhafazakârlar her

¹⁵⁴ Saray, **a.g.e.**, s.30.

¹⁵⁵ Hayıt, **a.g.e.**,s.195.

¹⁵⁶ Devlet, **Rusya Türklerinin**, s.269.

zaman yenilikçilere göre daha güçlüydü. Türkistan cedidcileri ne yaptılarsa ülkeyi uyandıramadılar. Türkistan, ihtilale kadar muhafazakârların kalesi olarak kaldı.¹⁵⁷

Türkistan'a uygulanan politika, “**sömürgeci**” tipinde idi. Rus askeri otoriteleri, Türkistan'ı tamamen tecrit etmeye ve onu bilhassa Osmanlılardan ve Volga Tatarlarından gelecek olan her türlü modernist etkilere karşı korumaya çalışıyorlardı. İlk Türkistan genel guvernörü olan **General Kauf**'ın arzusuna göre Orta Asya, bu bölgedeki işgalcilere karşı yapılan her türlü teşkilatlı milli direniş teşebbüslerini engellemek için, Orta Çağ'a has bir durgunluk halini muhafaza etmek zorundaydı.¹⁵⁸ Yerli halk İslam'ın en eski formlarını muhafaza etmeye davet etmiştir. Parlak bir tarihin ve iki bin yıllık bir medeniyetin varisleri olan Türkistanlılar, İhtilale kadar hem **ırki** hem de **dini** bir ayrıma maruz kalmışlardır.

Rusya'nın Türklere uyguladığı baskıcı politika en son kendisini dil konusunda göstermiştir. Bu amaçla Çarlık devrinde bir plan hazırlanmıştır. Bu plana göre; ilk hedef Müslüman Türk boylarının dil ve kültür birliğini muhafaza eden ve asırlar boyu biriken edebiyatı nesilden nesle ulaştıran Arap harflerini kaldırmak, yerine de Rus alfabesini kabul ettirmektir.¹⁵⁹ Bu planı uygulamak adına girişimlerde bulunulmuşsa da plan, Çarlık Rusya döneminde tatbik edilememiştir.

¹⁵⁷Bennigsen, **Stepte Ezan**, s.39.

¹⁵⁸Bennigsen, **Sufi ve Komiser**, s.53

¹⁵⁹ Abdülkadir İnan, Rus-Sovyet Sömürgelerinde Türk Dili ve Edebiyatı Meseleleri, **Türk Kültürü**, s.21/Temmuz1964, s.113

Türkistan coğrafyasında XVI. yüzyıldan itibaren XIX. yüzyılın sonuna kadar icra edilen dini, linguistik ve kültürel asimilasyon faaliyeti, Rus ve Müslüman cemaatler arasındaki kin ve nefreti artırmıştır. XIX. yüzyılın sonunda Slav dilini kabul ettirmeye zorlama ve büyük Rus milliyetçiliğinin tam olarak ortaya çıkmasından sonra Ruslarla Müslümanlar arasındaki ilişkiler daha da güçleşmiştir.¹⁶⁰

1905 İhtilalinde Rusya Türkleri:

Mutlak monarşi ile idare edilen Rusya İmparatorluğu'nda, Fransız İhtilalinin Rusya'daki yankıları ile aydınların hürriyetçi eserlerinin tesirleri sonucu ihtilal hareketleri başlamış, 1905 Şubat'ında Rus ordularının Japonlar karşısında yenilgiye uğraması ile hürriyet talep eden ihtilal hareketleri daha da güçlenmiştir. Ekimde ülke genelinde yapılan grevler ve yaşanan çatışmalar sonunda Çar Nikola, halkın baskısına dayanamayarak 17 (30) Ekim 1905 Manifestosu'nu ilan etti. Bu fermanla Rusya'da yaşayan herkes için söz, basın ve toplantı hürriyeti tanınmaktadır.¹⁶¹

Rusya Türkleri, 1905 ihtilaline hazırlıklı değillerdi. Rusya içindeki huzursuzluk, baskılara karşı koyma fikrini uyandırmış olmakla beraber, siyasi nitelikte herhangi bir teşekkül mevcut değildi. Cedidciler ve Kadimciler arasındaki fikir ayrılıkları da birlik kurmalarını engelliyordu. Rusya Türklerini bir araya getiren etkili adımlar Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura gibi şahısların gayretleri ile

¹⁶⁰ Bennigsen, **a.g.e.**,s.54

¹⁶¹ Devlet, **a.g.e.**, s.83-87

atılmıştır. 10-15 Nisan 1905 tarihlerinde yapılan **Ufa Kurultayı**'na çağrılmamış olan aydınlar adına Yusuf Akçura dilekçeleri ile kurultaya yön vermeye çalışmıştır. Kurultayda Rusya Müslümanlarının din işlerinde serbest olmaları, ibadethaneler ve eğitim işleri ile ilgili istekler bir taslak halinde başbakan Graf Vitte'ye sunulmuştur.¹⁶²

1905-1906 yıllarında Rusya Müslümanları üç toplantı düzenleyerek Müslümanların menfaatini korumak için bir birlik kurulması yönünde çalışmalar yaptılar ve “ Müslüman İttifakı” adı verilen bir siyasi parti kurdular. Bu parti Temmuz 1906-Kasım 1907 tarihleri arasında yapılan Devlet Duması toplantılarına katılarak “Müslüman Fraksiyonu” kurulmasını sağlamışlar ve siyasi faaliyetlere katılımın ilk adımlarını atmışlardır. Müslüman Fraksiyonu'nun yapacağı en önemli iş ise 1-11 Mayıs 1917 tarihlerinde “Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı”nı toplaması olacaktır.¹⁶³

Bütün Rusya Müslümanları 1 Mayıs 1917 tarihinde Moskova'da toplandı. Kongrede muhafazakarlar, liberaller, Türk birliği taraftarları, sosyalistler ilk defa fikirlerini tartışacakları bir zeminde bir araya gelmişlerdir. Kurultayda Rusya'da yaşayan Müslüman milletlerin bütün dini ve medeni işlerini yürüteceği, kendileriyle ilgili kanunları çıkarma hakkına sahip Umum Rusya Müslümanlarının bir merkezi teşkilatı kurması kararları alındı. Kurultayın aldığı kararlar önemliydi fakat kararların

¹⁶² Devlet, **a.g.e.**, s.115-120

¹⁶³ **a.g.e.**, s.115-123

bağlayıcı hükmü yoktu. Rusya Müslümanları I. Kurultayı farklı görüşlerin aynı zemin üzerinde birleşmelerini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁶⁴

Türkistan Türkleri, bu şartlar altında Bolşevik İhtilali ile karşılaşacaktır. Türkistan tarihinde bu ihtilalle yeni bir bağımsızlık mücadelesi dönemi başlayacaktır.

¹⁶⁴ **a.g.e.**, s.246-266

II. BÖLÜM

SOVYET DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN'DA DİNİ HAYAT VE SUFİZM

I. 1917'DEN II. DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR TÜRKİSTAN'DA DİNİ YAPILANMA

1. Türkistan'da 1917 Bolşevik Devrimi ve Sovyet Hakimiyetinin Kurulması

Rusya'da, 1905 yılında Japonlar karşısında alınan yenilgiden sonra ilan edilen *meşrutiyet dönemi*, St. Petersburg'da **28 Şubat 1917'de** hürriyet, eşitlik ve kardeşlik düşünceleriyle ortaya çıkan *Burjuva Demokratik Devrimi* ile sona erdi. Bunun üzerine 2 Mart'ta kurulan, burjuva ağırlıklı Geçici Hükümet ile İşçi, Asker ve Köylü Temsilcileri Sovyet iktidar mücadelesine başladılar. Özgürlük, eşitlik ve bağımsızlık düşünceleri ile ortaya çıkan bu devrimi imparatorlukta yaşayan halkların büyük bir kısmı sevinçle karşıladılar. Ruslar arasında başlayan iktidar mücadelesini Ekim 1917'de Bolşeviklerin önderliğindeki komünistler kazandı.¹⁶⁵

Müslümanlar Ekimdeki hükümet darbesine hazırlıklı değildi. Milli Müslüman Hareket güçlü olmasına rağmen hiçbir yerde gayesine ulaşmış değildi. Böylesine büyük bir krizin üstesinden gelecek, yeteri kadar kuvvetli, siyasal ve askeri teşkilatlarla topluluğunu donatmış sayılamazdı. Geçici hükümetin yıkılmasından hemen sonra bütün Müslüman topraklarda patlak veren çarpışmalar,

¹⁶⁵ Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara, 1993, s.379 vd. ; Erşahin, **a.g.e.**, s.90

hemen tamamıyla Ruslar arasında cereyan ediyordu. Dolayısıyla Ekim günlerinin tarihi değerini kavrayamayan milliyetçi liderlerin gözünde ihtilal, Bolşeviklerle Bolşevik olmayanlar arasındaki bir mücadele değeri taşıyordu. Bu yüzden tarafsız kalmayı tercih ediyorlardı.

Kazan'da, geçici hükümeti savunanlara karşı ayaklanan Kazan garnizonu ve işçi milisleri safında ve “**Kızllar**” arasında “**Müslüman Sosyalist Komitesi**”nin bazı üyelerine rastlamak mümkündür. Bunlar şehir garnizonundaki birkaç Tatar grubu ve Müslüman işçilerdi. Bolşeviklerin yanında açıkça savaşa girişen tek organize İslam kuvveti, aşırı muhafazakârlar, hatta reaksiyoner mistik bir dini kuruluş olan **Veysi Tarikatı** idi. Kendilerine aynı zamanda “ Tanrı Veysofun taburu” da denilen *Veysiler, tamimiyle dini nedenlerle enternasyonalci Bolşeviklerin safında çarpışıyorlar ve böylece geçici hükümete karşı mukaddes cihad verdiklerine inanıyorlardı.*¹⁶⁶ Türkistan'da, Kırım'da ve Kazak steplerinde durum aynı olmuştu. İhtilal, doğrudan doğruya Rusların işiydi. Müslümanlar, tarafsız gözlemci olarak kalmayı tercih ediyorlardı. Kendilerinden çekindikleri halde, geçici hükümete daha fazla kin besledikleri için Bolşeviklere sevgi gösteriyorlardı.

Rusya Müslümanlarını öteden beri en çok meşgul eden problem, “siyasi” olmaktan ziyade “**dini**” ve “**medeni**” meseleler idi. Dört yüz yılı geçen Rus hâkimiyeti zamanında Müslümanlık açık veya kapalı bir şekilde baskıya maruz kalmış ve bundan ötürü “**din**”in muhafazası ile “**milli varlığını**” devam ettirilmesi aynı şey haline gelmişti. İşte bunun içindir ki 1917 İhtilali başlayınca, Rusya

¹⁶⁶ Bennigsen ,**Stepte Ezan**,s.96 vd.

Müslümanları her şeyden önce “din” meselesini ele aldılar ve inançlarına tam bir hürriyet sağlamak için çareler aradılar.

Moskova’da toplanan “**Rusya Müslümanlarının Birinci Kongresi**” nde, 15-18 milyon Müslüman’ın temsil ettiği “kültür” meselelerinde bu büyük kalabalık kitlenin aynı zemin üzerinde olduğu görüldü. Teşkilatlandırıldığı takdirde bu kitlenin önemli bir siyasi kuvvet olacağı da muhakkaktı. Türkistan, Kafkaslar ve Kırım gibi Rusya’nın sınır bölgelerinde Müslümanların büyük bir kalabalık teşkil etmeleri ayrıca önemli idi. Çarlık rejimi devrinde “**mazlum milletler**” zümresinden sayılan Müslüman kavimlerinin, “ihtilalden” birçok şey bekleyecekleri de muhakkaktı; dolayısıyla onların emellerine hizmet edecek siyasi yapılanmalar, kolaylıkla Müslümanları kendi taraflarına çekebileceklerdi. Nitekim Rus siyasi partileri arasında Bolşevikler, Müslümanlardan istifade yolunu takibe başlayan bir parti olarak dikkati çekmeye başladı.¹⁶⁷

1917 Ekim İhtilalinden sonra **Lenin** ve arkadaşları “**İslam dünyası**”na bilhassa önem vermeye başladılar. İhtilal ile elde edilen esasları bütün Rusya içinde yaymak ve sağlamlaştırmak ancak büyük kütlelerin yardımı ile mümkün olacaktı. Çarlık devrinde “**ezilen**” kavimlerin desteğini temin etmek gerekiyordu. “Ezilen” kavimlerin başında ise Müslümanlar geliyordu; bu kavimlere arzu ettikleri bütün hakları vermek ve onları tatmin etmekle, Müslümanların Ekim İhtilalini tutmaları mümkün olacaktı. Bolşevik liderleri için İslamiyet bir “**din**” olarak değil, bu isim

¹⁶⁷ Kurat, **a.g.m.**, s.10.

altında yaşıyan Şarkın “**mazlum**” kavimleri sıfatıyla önemli idi. İslam âleminden, Bolşevizm amaçları için istifade edilecekti.¹⁶⁸

Merkezi hükümet iktidarı eline geçirdiği andan itibaren milli faktörlerin değerini kavrayarak Müslümanların sempatisini kazanmaya çalıştı. Bu yolda birkaç tedbir alındı. 24 Kasım 1917’de, “**Rusya Halklarının Hakları Beyannamesi**”nin yayınlanmasından hemen sonra, “Rusya’nın ve doğunun bütün Müslüman işçilerine”, hitaben özel bir çağrı neşredildi. Bu çağrı Müslümanların inanışlarına ve geleneklerine saygı gösterileceğini vaadediyordu. Onları “ **serbestçe ve hiçbir engele uğramadan**” milli hayatlarını organize etmeye davet ediyordu.

Lenin ve **Stalin**’in imzalarını taşıyan bu tarihi belge, Müslümanların duygularını ayaklandırmak maksadıyla kaleme alınmıştı.

“Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Sibiry ve Türkistan Kırgızları ve Sard-ları, Kafkas – ötesinin Türk ve Tatarları, Çeçenler ve Kafkas dağlıları, sizler!... Camileri ve ibadethaneleri yıktırılmış, inanışları ve gelenekleri Çarlar ve Rusya’nın yıkıcıları tarafından boğulmuş olan sizler!...

İnanışlarınız ve gelenekleriniz, milli ve kültürel kurumlarınız bundan sonra serbesttir ve dokunulmazlık içindedir.

¹⁶⁸ Kurat, **a.g.m.**, s.11

Milli hayatınızı serbestçe ve müdahalesiz şekilde organize ediniz. Bu sizin hakkınızdır. Biliniz ki, haklarınız Rusya'nın tüm halklarının hakları gibi, ihtilalin bütün gücü ve onun organları olan milletvekilleri, işçiler, askerler ve köylülerin Sovyetleri tarafından korunacaktır.

O halde bu ihtilali destekleyiniz!...”¹⁶⁹

Bolşevik liderlerin Müslümanlara hitaben yayınladıkları bu çağrı gerçekten büyük yankılar yaptı. Rusya Müslümanlarından birçoğu, bilhassa aydınlar, Bolşeviklerin “**dini ve milli hürriyet**” vaadine inandılar ve Sovyet rejimini desteklemeye başladılar.

Beyannamede bildirilenlerin hükmü olmadığı çok geçmeden birer birer anlaşılmaya başladı. Başta İslamiyet olmak üzere Müslüman kavimlerin “**milli müesseseleri ve gelenekleri**” takibata uğradı.

Marksist-ateist olan Lenin ve Stalin'in İslam dinini korumaları beklenemezdi.. “**Din**”in halk için “**afyon**” olduğu ve materyalist bir düşünce ile asla bağdaşmayacağını, “din”in halk kitleleri için zararlı olduğunu açıkça ifade etmişlerdi.¹⁷⁰ Sovyet rejiminin kurulmasından hemen sonra **din, devletten** tamamen ayrılmıştı. Bu durumda dini müesseselerinin devlet tarafından her hangi bir şekilde korunması ya da desteklenmesi beklenemezdi

¹⁶⁹Bennigsen, **Stepte Ezan**, s.98-99

¹⁷⁰ Kurat, **a.g.m.**, s.15

2. Türkistan Milletlerinin Uyanışı ve Basmacılık Hareketi

Güney Türkistan'da 1917 yılı sonlarında Kokand şehrinde kurulan Muhtar Milli Türkistan Hükümeti'nin, Kokand şehri yağma edilerek yakıldıktan ve şehir halkı katliama tabi tutulduktan sonra, Sovyet askeri birlikleri tarafından ortadan kaldırılması, Rus idaresine karşı "**Basmacılık Hareketi**" adıyla geçen ve bütün ülkeye yayılan, geniş halk isyanının başlamasına ve yıllarca devam etmesine sebep olmuştur.¹⁷¹ Basmacıların direniş amacı, batı uygarlığı tarafından tehdide uğramış geleneksel hayat tarzlarının korunması, Rusların kovulması ve bu Allahsız rejimine karşı İslamiyet'in muhafazası idi. Ancak Basmacıların hiçbir ideolojisi ve hiçbir siyasal programı yoktu.

Basmacılar, Dağıstan'daki cihad hareketinde olduğu gibi iyi teşkilatlanmış ve disiplin altına alınmış şekilde hiçbir zaman bir araya gelememişlerdir. Örneğin, aralarında **Cüneyd Han** ve **İbrahim Bey** gibi Türkmen aşiret reisleri, Özbek Lokay aşiretinin reisi **Irgaş** gibi geleneksel rahzenler veya eski gerçek eşkiyalar, köy ihtiyarları ve **tasavvuf tarikatlarının** şeyhleri bulunuyordu.¹⁷² Mambetaliev ,

Basmacı liderlerinin *tarikât* mensubu olduklarını belirtmektedir. **Müdemmin Bey, Canbek Kürsirmat, İslam Kurbaşı, Abdülaziz Maksun ve Molla Derhan**

¹⁷¹ Yarkın, **a.g.m.**, s.371

¹⁷² Lemercier, Q.C, "İhtilal ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar", **Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar**, ed. S.E. Wimbush, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Ankara, 1988, s.100

bunların arasındaydılar. Bunlardan son dört kişi *Hayrı İşan* tarikatındadırlar ki bu tarikat **Yeseviyenin** bir kolu oluyordu.¹⁷³

1920’li yılların başında, Basmacılarla birlikte savaşmış bir Yesevi mürşidi olan **Ebu Muttalib Gatibaldiev**, Fergana Vadisi’nin doğu kısmında, Sovyet kaynaklarında “**Atlı İşanlar**” adı verilen gizli bir radikal grup oluşturmuştur. Bu tarikatın tarihi hakkında birinci derecede bir kaynak olan Kırgız tarihçi **Mambetaliev**, Atlı İşanlar’ı “cinayet ve terör faaliyetlerini” yönetmekle ve **Basmacılar** ve “Beyaz Haydutlar”ın silahlı bir müdahalesi ile işbirliği içerisinde, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan’da Sovyet aleyhtarı bir ayaklanmayı hazırlamakla suçlamaktadır.¹⁷⁴

Dini görünümüne rağmen, **Basmacı** hareketi, ne Dağıstan’daki ayaklanma ne de Afganistan’daki mücahitlerin direnişlerinde olduğu gibi kutsal bir savaş karakterine bürünemedi. Tehlikeli ve öldürücü olmalarına rağmen, Basmacılar bir cihad için gerekli olan disiplin ve fedakârlık anlayışına sahip değillerdi.

29 Ağustos 1920’de Sovyet kuvvetleri Buhara’ya girerek, Emir’in yönetimine son verdiler. 1921 Kasım’ında Enver Paşa Buhara’ya gelerek Basmacılara katıldı. Kendisini asi ordusunun başkomutanı ilan etti. Onun çabaları bir sonuç vermedi. Aşiret reisleri (İbrahim Bey ve diğerleri) onu desteklemedi. Enver

¹⁷³ **a.g.m.**, s.110

¹⁷⁴ Bu tarikat başlangıçta Oş bölgesinde, Leylek ve Batkent kazaları ile Kızıl Kiya ve Sülütkü adlı sanayi şehirlerinde yayılmıştır. Silgazi Köyü tarikatın merkezidir. Bennigsen, **Sufi ve Komiser**, s.120

Paşa 1922 Ağustosunda Kızıl Ordu süvarileri ile yapılan çarpışmada öldü. Böylece dağıntık asi gruplarını bir araya getirmek için gösterilen çabalar da sona erdi.¹⁷⁵

Bütün Türkistan'a yayılan milli isyanlar (Basmacılık Hareketi) ile mücadele ederken halkın dine bağlılığını hesaba katmak mecburiyetinde kalan **Sovyet Rusya** hükümeti, Türkistan halkını bir müddet oyalamak maksadıyla, 23 Aralık 1921 tarihinde çıkardığı başka bir **emirname** ile, **şer'i mahkemelerinin** yeniden açılmasına, daha önce el konulan **dini vakıfların** eski mütevellilerine iadesine ve **din okullarının** yeniden açılmasına, hatta resmi Sovyet okullarında **İslam dini dersi** okutulmasına müsaade etmek taktiğine başvurdu. Din adamlarını da Sovyet Rus idaresinin kontrolü altında çalışan "**Şuray-i Ulema**" kuruluşu içinde toplamaya çalıştı. Müslüman din adamlarının bir kısmı Sovyet rejiminin tuzağı olan bu kuruluşa kayıtlarını yaptırmışlar ise de büyük bir kısmı isyancı "Basmacılık" hareketine katılmışlardı.¹⁷⁶ Bolşevikler Basmacılarla mücadelelerinde çok iyi teşkilatlanmış **tasavvuf tarikatları** da olmak üzere, dindar kişileri de kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardı. Kazan'daki **Veysi tarikatının** bütün üyelerini yanlarına almayı başarmışlardır.

1924 yılında **Semerkant'ta** Kızıl Ordu ciddi bir muharebeye girmek zorunda kaldı. Bu durum **Cüneyd Hoca** yönetimindeki **Türkmenistan** ve **Harezm**'de de kendini gösterdi. 1928-29'da isyan **Buhara**'da yeniden patlak verdi ve İbrahim Bey 1931 yılında idam edilinceye kadar sürdü. Basmacılar, Türkmenistan ve

¹⁷⁵ Lemercier, **a.g.m.**,s.102 ; Hayıt, **Türkistan**, s.282-285

¹⁷⁶ Yarkın, **a.g.m.**, s.371

Krasnovodsk bölgesinde ve Karakurum çölündeki direnişlerini 1932, hatta 1933'lere kadar sürdürdüler ve son muharebe 1936'da yapıldı.¹⁷⁷

20.yy politikası hakkında hiçbir şey bilmeyen, ancak Arapça'yı çok iyi konuşan ve halkın daima desteğini alan **tasavvufçular**, Bolşevizmin gerçek anlamını çok iyi kavramışlardı ve sonuna kadar direnişlerini sürdürmüşlerdi. Halk, Müslüman liderlere Stalin'in kurbanı olarak bakarken, Basmacılar ve gazilere de Allah'ın zafer katına ulaşmış şehitleri gözü ile bakmaktaydı. Basmacılık hareketi, Türkistan Türklerinin, Sovyetlerin her türlü baskısına rağmen kaybetmiş oldukları istiklallerini yeniden kazanma yolundaki direniş gücünü göstermiş, ancak teşkilatlı bir yapıya ulaşamadığı için Türkistan Türklerinin kurtuluş savaşı başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

3. Müslümanların Sovyet İktidarına ve Sosyalizme Bakışı

Batı sanayi toplumlarında ortaya çıkan **sosyalizmle** Müslümanlar daha Çarlık döneminde, XX.yüzyılın başında tanışmışlar, Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan bazı Müslüman aydınlar sosyalizm ile İslam arasında benzerlikler bulunduğunu ifade etmişlerdir. Sosyalizmi İslam'ın bir ürünü olarak kabul edip, bu iki sistem arasındaki yakınlıkları ön plana çıkarmaya çalışan Müslüman asıllı **aydın, siyasetçi ve ulemalar** konu hakkında değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Rusya Müslümanlarının önderlerinden Özbek asıllı **Abdürreşid İbrahim** kendi öncülüğünde 16-23 Ağustos 1906'da toplanan Rusya Müslümanları III. Kongresi'nde, sosyalizm kavramını kullanmış ve İslam ile sosyalizm arasında şöyle bir benzetmede bulunmuştur: “

¹⁷⁷ Lemercier, **a.g.m.**,s. 102

Sosyalizm dinimizin esasıdır. Bakınız, Peygamber'in arkadaşları (sahabe) dahi, onun almış olduğu her karara iştirak etmiştir".¹⁷⁸ Sosyalizmin İslam'a yabancı olmadığını düşünen İbrahim, İslamın sosyalizmin ilk görünüşü olduğunu ispat etmek için Peygamber'in 622'de Medine'de bütün mal-mülk ve kadınları muhacirler ve ensar arasında paylaştırarak ilk sosyalist grubu oluşturduğunu ileri sürmüştür.¹⁷⁹

Yine Tatar milliyetçilerinden **Hanefi Muzaffer**, "*Din ve Devlet Meseleleri*" adlı eserinde, tüm müslüman halkların, dahası Avrupa emperyalizmi tarafından tehdit altında tutulan bütün ezilmiş sömürge halklarının kurtuluşunu istediğini belirtmiş ve ezilmiş sömürge halklarının kurtuluşu için dostlarına "proleterya diktatöryasının dine karşı olan karakterinden korkmayın" tavsiyesinde bulunmuştur.¹⁸⁰

Muzaffer, Marksizm'in din karşıtı olduğunu bilmesine rağmen onun Avrupa emperyalizmine karşı olan niteliğinden ve tavrından dolayı ona destek vermeyi uygun görmektedir. Hatta İslamla komünizm arasında benzerlikler bularak iki sistemi uzlaştırmaya çalışmaktadır. O bu konuda şöyle demektedir: "Her şey, Müslüman halklarına komünizmle birleşeceklerini gösteriyordu. Komünizm gibi İslamiyet de milliyetçiliği reddediyordu. Enternasyonal nitelik taşıyan "İslam",

¹⁷⁸ Hayıt, **Türkistan**, s. 200

¹⁷⁹ Erşahin, **a.g.e.**,s.114

¹⁸⁰ Alexandre Bennigsen, Quequeljay Chantal Lemercier, **Sultan Galiyev ve Rusya Müslümanları**, çev.Nezih Uzel, İstanbul, 1981, s.76-77

“İslamiyet’ten” başka bir şey tanımıyor ve tüm ulusların İslam bayrağı altında kardeşçe bir araya gelmelerini öngörüyordu.”¹⁸¹

Türkistan Müslümanlarının Bolşevik Devrimi’nin ilk yıllarında Sovyet rejimine yaklaşımları konusunda, cedidcilerin önde gelen temsilcilerinden olan **Abdurrauf Fıtrat** 1919’da yayınladığı “**Şark Siyaseti**” adlı risalesinde İngiltere öncülüğünde Avrupalı emperyalistlerin İslam dünyasını sömürgeleştirmelerini ele almış ve bundan kurtulmak için önlerine, Rusya önderliğindeki Sovyetlerin tarihi bir fırsat olarak çıktığını belirtmiştir. Fıtrat’a göre, mevcut şartlarda Rusya İslam dünyası ile birleşmeye “mecbur”, İslam dünyasına da Rusya ile birleşmek “vacip”tir. Türkistanlıların siyasi ve kültürel varlıklarını devam ettirmeleri yanında “**din**”, “**Kabe**” ve “**Kur’an**”ın geleceği de bu ittifaka bağlıdır¹⁸². Fıtrat, Bolşeviklerle beraber olma ve onları desteklemede fikri veya ideolojik bir yakınlıktan çok siyasi bir zorunluluktan hareket etmektedir.

Türkistan’da müslüman asıllı Bolşeviklerin İslam ile komünizm arasında benzerlikler bulmaya çalışmalarının asıl amacının geçici bir süre için İslam’ı komünizme hizmet ettirmek olduğu söylenebilir. Bu konuda önemli çaba harcayanlardan biri olan **Ahmet Klevleyev’dir**. A. Klevleyev Kazan Tatarlarından olup 1918-1920 yılları arasında merkezi Rusya hükümeti tarafından Türkistan’da komünizm lehine kamu oyu oluşturmakla görevlendirilmiştir. A.Klevleyev, samimi bir komünist olarak komünizmi yaymak için dini bir vasıta olarak kullanmış ve bu

¹⁸¹ **a.g.e.**, s.77

¹⁸² Erşahin, **a.g.e.**,s.117

alandaki bazı kuruluşların vücut bulmasına öncülük etmiştir. Bu gönüllü kuruluşların üyeleri, ellerinde *Kur'an nüshaları ile Basmacılar karşı mücadele* vermişlerdir.¹⁸³ Ahmet Klevleyev Türkistan Komünist Partisi'nin 17 Haziran 1918'deki I. kurultayında İslam ile komünizm arasında benzerlik olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre din öğretileri sosyalist nitelikte olan **Hz. Muhammed ilk komünist olarak kabul edilebilir**. Nitekim Komünist Partisi'nin ana gayeleri Kur'an da bulunmaktadır.

Sovyetler, Türkistan'da ilk yıllarda halkı yanlarına çekebilmek için dini iyiden iyiye kullanmışlardır. 1923 yılında **Novy Vostok'ta** (Yeni Doğu) “**Müslüman Kültürü Üzerinde Komünistlik Etkisi**” adlı makalede İslam kültüründe tarih boyunca **Ebu Zer Gıfari** başta olmak üzere, **Cüneyd Bağdadi** ve **Hallac-ı Mansur** gibi pek çok İslam büyüğünün de **komünist** oldukları ileri sürülmüştür.¹⁸⁴

Milliyetçi aydınların yanı sıra cedidci ulemeden bazılarının da İslam ile komünizm arasında yakınlıklar bulmaya çalıştıkları görülmektedir. Tatar âlimlerinden **Musa Carullah** 1925'de Hindistan müslümanlarına yazdığı bir mektupta “ Rusya'da büyük bir devrim zafer kazanmış ve eski tiranlar rejimini yıkarak dürüst ve eşitliğe dayalı bir rejim kurmuştur. Şimdi Müslümanlar eşitlik, güven ve barış içinde yaşamaktadırlar. Bu fırsattan yararlanarak bir “**Kur'an**

¹⁸³ Baymirza Hayıt, **Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası**, Ankara 1975, s.143

¹⁸⁴ Hayıt, **Sovyet Rusya**, s.334

Müminleri Toplumu” kurmanın zamanı gelmiştir” diyerek yeni rejime olan muvaffakatını göstermiştir.¹⁸⁵

Yine cedidci asıllı Müslümanların kurduğu Erk veya **Türkistan Sosyalist Partisi**, Nisan 1922’de hazırlanan, 9 maddelik parti programının 8.maddesinde “ Din işleri dünya ve devlet işlerinden tamamen tecrit edilir” ilkesini esas almış ve konu şöyle ortaya konmuştur:

“ Din meselelerinde vicdanın tam hürriyeti, dinin herkesin özel sorunu olması, dinin devlet işlerine karıştırılmaması gibi esaslar tatbik edilmelidir. Hükümet ise din meselelerine ancak dini ayinlerin amme asayişini haleldar etmemesi, dini propagandanın da siyasi maksatlara hizmet etmeyecek, emperyalistlere ve dâhildeki terakki ve halk hâkimiyeti düşmanları lehine alet olmayacak mahiyette olması gibi cihetlere bakar.”¹⁸⁶

Burada açıkça görüldüğü gibi, Türkistanlı Sosyalist Partisi’nin din konusundaki ilkeleri Lenin’in ve Komünist Partisi’nin ilkeleri ile benzerlikler taşımaktadır. Her iki programda da dini *kişinin özel sorunu* kabul edilmekte, dinin devletten ayrılması şeklinde anlaşılan laiklik prensibini vurgulamakta ve kamu düzeni ile devletin temel kanunlarının ihlal etmemek şartıyla ibadet hürriyeti tanınmaktadır.

¹⁸⁵Bennigsen, **Galiyev**, s. 78

¹⁸⁶ Togan, **Türkistan**, s. 413-414. ; Togan, **Hatıralar**, s.372.

Ulema Cemiyeti Devrim'den sonra siyasi varlığını devam ettirme imkanı bulamadığı ve görüşlerini ifade edecek bir yayın organı çıkarmaktan mahrum bırakıldığı için dini kurumlar başta olmak üzere din siyaseti konusundaki görüşlerini ve tekliflerini açıklama fırsatı bulamamıştır. Ulema Cemiyetinin Taşkent şubesinin 29 Aralık 1917 tarihinde Mescid Camiinde yaptığı toplantının dışında cemiyetin görüşlerinin uygulanabilirliği hakkında bir bilgi mevcut değildir.¹⁸⁷

İslam ile sosyalizmin yakınlıkları ve Bolşeviklerle işbirliği imkânlarını öne çıkarmaya çalışan Müslümanlar, yeni ortamdan yararlanarak milletlerini emperyalizmin boyunduruğundan kurtarıp, dinlerini koruyabileceklerini düşünürken, komünist olup da yine İslam ile komünizm arasındaki yakınlıkları vurgulayanlar da en azından rejimleri sağlamlaşmıncaya kadar Müslümanların başkaldırılarını önleyebileceklerini hesap etmişlerdir. Ancak bütün bu çabalara rağmen Müslümanların Sovyetlere karşı izledikleri siyasetten istedikleri sonucu alamadıkları bilinmektedir. Nitekim cedidcilerden **Gazi Âlim Yunus** 1929 yılında şu itirafta bulunmuştur: “*İzlediğimiz politikanın gayesi Çarlık idaresinin mikrobunu ortadan kaldırmak, şeriat kanunlarına riyeti sağlamak ve hayatımızı esirgemedi İslam-Türk politikasını takip etmektir. Ancak Büyük Rus İhtilaline bağladığımız ümitler tahakkuk etmemiştir.*”¹⁸⁸

Aslında aydınların tutumu siyasi bir zorunluluktan kaynaklanmakla beraber, Müslümanların komünizmi her yönüyle tam olarak tanımadıklarını da

¹⁸⁷ Erşahin, **a.g.e.**,s. 122-123.

¹⁸⁸ Hayıt, **Sovyet Rusya**, s.173-174

göstermektedir. Çarlık Rusya'nın Avrupa bölümünde yaşayan Müslümanlar, her ne kadar St. Petersburg ve Moskova'da ortaya çıkan fikri ve siyasi gelişmelerden biraz haberdar olsalar da, Hayıt'a göre, Türkistan'da Bolşevikler iktidarı ele geçirmeden önce komünizmin ne olduğunu kimse bilmiyordu.¹⁸⁹

4. Sovyetlerin İslam'a Bakışı ve Mücadele Metodları

Sovyetler Birliği kendi anayasasına göre laik bir devlettir. Kilise, cami, devletten ve okuldan ayrıdır. İslamiyet dâhil bütün dinler aynı yasal haklara sahiptir. Bazı kayıtlar dâhilinde ibadet hürriyeti bütün Sovyet vatandaşları için garanti altındadır. Din aleyhtarı propaganda hürriyeti de aynı şekilde garanti altına alınmıştır. Bu “demokratik” ve nispeten de “liberal” prensipler, Komünist Partinin ülkenin yönetici gücü haline gelmesi ve Marksizm – Leninizm'in yegane resmi ideoloji olması ile ortadan kaldırılmıştır.¹⁹⁰ Komünist Partisi, dini inançları, sadece düşman bir güç ve komünizme giden yolda bir engel olarak kabul etmiştir.

Sovyetlerin esas hedefi dünya düzeni olarak kabul ettikleri sosyalizmi hayata geçirmektir. Sosyalizmin ideallerini gerçekleştirmek de ancak Sovyet insanı yetiştirmekle mümkün olabilirdi. Sovyetleştirmenin gerçekleşebilmesi, yüzyıllardır varlığını devam ettirip gelen dini duygulardan uzaklaşmakla mümkün olabilirdi.¹⁹¹ Bu bağlamda, diğer bütün topluluklar gibi, Müslümanların da bin yıllık medeniyetlerini ve kültürlerini bırakarak Sovyetleşmeleri isteniyordu. Bolşevikler

¹⁸⁹ Hayıt, **Türkistan**, s.237

¹⁹⁰ Bennigsen, **Sufi ve Komiser**, s.55

¹⁹¹ Erşahin, **a.g.e.**,s.142

diğer dinlerle beraber İslam'ın da hurafe olduğuna ve Marksizmin bilimsel gerçeği ve sosyalizmin parlak başarıları ile çok kısa sürede yok olacağına inanıyorlardı. Bolşevik idarecilerin tutumu başından beri böyle olmuş, Lenin'in tavrı ise kendisini daima bütün dinlerin fanatik bir düşmanı olarak göstermiştir.¹⁹²

Türkistan'da iç savaş sırasında Ruslarla Müslümanlar arasındaki iktidar savaşı daha başlangıçta dini ve toplumsal bir kinin ortaya çıkmasına yol açtı. İç savaş zamanında Bolşevikler Türkistan'da dini tutuculuğun ve Basmacıların güçleneceğinden endişe duyarak ve komşu ülkelerin düşmanlığından çekinerek İslam'a açıkça saldırmadılar. Komünist Parti üyeliği için bir prensip kararı olan ateist olma şartını da bir süre uygulamadılar. Dinsizleştirme programının içeriğinde ve uygulamasında Türkistan'da bazen farklı farklı yerlerde farklı uygulamalar da yapılmıştır. Muhafazakâr olmayan Türkmenler ve Kazaklar arasında katı, muhafazakar Özbekler ve Tacikler arasında daha yumuşak bir yol izlemişlerdir. Sovyet iktidarı, Türkmenler arasında güçlü bir dini propaganda başlatarak dini inançları tamamen ortadan kaldırdılabileceğini düşündü.¹⁹³

Müslüman ahalinin sempatisini kazanmak maksadıyla, **Rus Komünist Partisinin** 1923'te yapılan XII. Kongresinde *“din” e karşı mücadelenin “zor” kullanmak şeklinde değil, “propaganda” yolu ile yapılması* kararlaştırılmıştı. Bu

¹⁹² Bennigsen, **a.g.e.**, s.56

¹⁹³ Nadir Devlet, **Çağdaş Türkiler**, (Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi'ne ek), İstanbul,1993, s.359

karar münasebetiyle Şu karar ileri sürülmüŐtü: “.....*İhtilal ve inkılap neticesinde halk ve amme kitlelerinin dini akideleri sarsılmakla beraber, mevcut ekonomik Şartlar ve istihsal usulleri içinde, Şehirlerde kapitalist formların, hususi mülk esaslarının henüz giderilmediği cihetle, dini akideler devam ettirilmektedir...İŞte köylüler ve işçiler arasında dini akidelere karşı propaganda vasıtasıyla, “din”in sadece istismarcı zümrelerin aleti ve işçi sınıfının menfaatine aykırı olduğu izah edilmelidir. ..”*

Bu kararda İslam dinine karşı nasıl mücadele edilmesi gerektiği de Şu cümlelerle ifade edilmiŐti: “*Sovyet Cumhuriyetlerinde 30 milyonluk Müslüman ahalinin dinlerine bağlı kaldığı, Müslümanlığın inkılâp düşmanlığı maksatlarla istismar edildiği ve İslam ahalinin Ortaçağlardan kalma birçok hurufatı olduğu gibi devam ettirdiği göz önünde tutularak ve muhtelif kavimlerin hususiyetleri nazarı itibara alınmak suretiyle, bu gibi hurufatın ortadan kaldırılmasını sağlayan usullerin tespiti gerekmektedir...*”¹⁹⁴

“Din”e karşı mücadelenin ancak maarif sahasında sıkı bir çalışma ile mümkün olacağı, mekteplerde din aleyhtarlığına dayanan öğrenim yapılması, öğretmenlerin buna göre hazırlanmaları, köylere Sovyet-Komünist gazete ve kitapların gönderilmesiyle mümkün olacağı belirtilmiŐti. Bu suretle İslamiyete karşı mücadelenin ve propagandanın merkezini köy okullarının teşkil edeceği sanılıyordu. Bu gibi kararlar alınırken, “din”e karşı mücadele usullerini tanıtmak maksadıyla

¹⁹⁴ Kurat, **a.g.m.**, s.15

propaganda eserlerinin de neşrine başlandı. Bu gibi neşriyatın tesiri görülmek şöyle dursun, aksine tepkiler yaratmaya başladı.¹⁹⁵

1924-27 arasındaki İslam karşıtı kampanya, ulemaya karşı baskılar, büyük medreselerin kapatılması ve yolculukların yasaklanmasından sonra Orta Asya'daki mollalar seksenli yılların sonuna kadar dışarıdan gelen etkilerden uzak kaldılar ama, yetmiş yıl boyunca kendi kütüphanelerinde sakladıkları kitaplarla kültürlerini canlı tuttular. Orta Asya halkının okuduğu en yaygın kitap Cahar Kitap'dır (dört kitap); bu kitap iyi bir müslümanın bilmesi gereken bilgileri içerir. Kitaplar İslamın temel ilkeleri, edebiyat, mistisizmi anlatan bölümler içermektedir. Kitap sadece İslam kaidelerini değil, aynı zamanda yaşama dair bilgileri de içermektedir. Hem köy mollaları hem de çocuklarına müslüman kültürü vermek isteyen aileler bir el kitabı olarak bu eserden yararlanmışlardır.¹⁹⁶ Böylece İslami kültürü tüm Sovyet propagandalarına ve yayınlarına karşın canlı tutmayı başarmışlardır.

İslam'ın hukuki ve iktisadi dayanaklarını yok etmeye yönelik ilk tedbirler, Hıristiyan kiliselere karşı girişilen saldırıdan yıllar sonra uygulanmıştır: 1924'te "şeriat" mahkemeleri ile "adet" mahkemeleri ortadan kaldırılmıştır.¹⁹⁷ 1927 yılında bütün medreseler ve dini okullar kapatıldı.¹⁹⁸ Sovyet Rus idaresi tarafından, **8 Nisan**

¹⁹⁵ **a.g.m.**, s.15

¹⁹⁶ Olivier Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, çev. Mehmet Moralı, İstanbul, 2000, s. 200-201.

¹⁹⁷ Bennigsen, **a.g.e.**, s.55

¹⁹⁸ Yarkın, **a.g.m.**, s.371

1929 yılında çıkarılan kanuna göre, bütün dini cemaatler (İslam da dâhil) İçişleri Bakanlığı'na müracaat ederek, kayıt olmaya mecbur tutuldular. Belli müddet içinde bu muameleyi yaptırmayan dini cemaatler yok farz edilecekti. Türkistan'da yerli halkın çoğunluğu bu kanundan habersizdi. Böyle bir çok Müslüman cemaatleri, kendilerini vaktinde resmen kaydettirmediklerinden dolayı, 1929-1930 yıllarında kapatıldılar.

Bundan başka yukarıda adı geçen kanun, dini cemaat kuruluşlarını birçok maddi kaynaklardan mahrum bırakıyor ve cemaat içinde dini telkin ve faaliyetleri yasaklıyor veya sınırlandırıyor. Mesela dini cemaatlerin gelir sağlayan tesisler kurmaları, dini kitaplar yayınlamaları yasaklanıyordu. Dini cemaatler, yapacakları toplantılar için Sovyet idari makamlarından önceden izin almak mecburiyetindeydiler. Bu kanuna göre, dini cemaatlerin yardım sandığı, kooperatifler ve işyerleri kurmaları, dini- edebi toplantılar, dini öğretim yapmaları, kütüphane sanatoryum ve sıhhi yardım tesisi kurmaları yasaklanmıştı. Resmi ve özel okullarda din öğretimi yasaktı. Dini cemaatler İçişleri Bakanlığı'nın kontrolü altına alınmışlardı. Bu kanun dine karşı, yukarıdakiler gibi bir çok sınırlandırıcı fıkraları ihtiva ediyordu.¹⁹⁹

Sovyetler'in İslamiyet'e ve onun yeniden canlanmasını ve devamını sağlayacak kurumlara yönelik saldırılarının temellerinde, hem ideolojik hem de pragmatik sebepler vardı. İdeolojik açıdan İslamiyet'in laik, ferdiyetçi, rasyonel, modern sosyalist hayatın ihtiyaçlarına uyşamayacağını düşündüler. Bunun için de

¹⁹⁹ Hayıt, **Sovyet Rusya**, s. 338-339

İslamiyet'e karşı çıktılar. Pragmatik olarak ise İslamiyet, Türkistan'daki heterojen halkın fikren ve manen birleşmesini sağlıyordu. Müslüman **liderler**, **sufiler** ve **ulemalar** Sovyet hâkimiyetine karşı, merkez teşkil edebilecek tek güç kaynağı idiler.²⁰⁰

1935'te “ **Türk Sovyet Ansiklopedisi**” Sovyet hükümetinin İslam dinine karşı takip ettiği resmi tutumu şu şekilde izah ediyordu:

“ Çarlık Rusyasında İslamiyet, hükümetin, “Müslüman” bölgelerde devrimci hareketlerle mücadelede yardımcı olan ve köylerdeki milli toprak sahipleri ve kapitalistler tarafından Müslüman işçi kitlelerinin çalıştırılmasına vasıtalık eden temel dayanağı olmuştur. Ekim İhtilali'nden sonra, İslamiyet SSCB nin doğudaki cumhuriyetlerinde devrim aleyhtarı unsurların ideolojisi olmuştur. Müslüman din adamlarının bir kısmı, bir yandan Sovyet rejimine karşı açık veya gizli olarak savaşırken, öbür yandan kendisini Sovyet şartlarına adapte etmeye çalışmış ve Kuran “Komünizmi” üzerinde Hz. Muhammedi bir sosyal reformcu olarak takdim etmeye kadar giden sahte teoriler ileri sürmüşlerdir. Bununla beraber, sosyalizmin ve onun neticesi olan dinsizliğin gelişmesinin gerçekleşme başarısı, bu gün Kulakların ve devrim aleyhtarının ideolojisi olarak kalan İslam'ın asırlık direnişinin işçi kitlelerini serbest bırakma neticesini doğurmuştur”.²⁰¹

²⁰⁰ Nazif Sahrani, Orta Asya ve Sovyetler Dönemi Uygulamalarını Sorgulama, çev.

Vildan Serin, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Sayı 6, s.1.

²⁰¹ Bennigsen, **a.g.e.**, s.57

Bundan başka ibadet yerleri vergiye tabi tutulduğundan ve halk da maddi sıkıntıda olduğundan, birçok camilerin vergileri ödenemiyor ve kapanmak zorunda kalıyordu. Rus ceza kanununun bazı fıkralarına göre, *İslam dinini müdafaa edenler, Sovyet Devleti aleyhine propaganda ve teşvikte bulunmak suçuyla en az altı ay ve eğer kitle hareketine sebep olursa, ölüm cezasına çarptırılıyorlardı.*

1928-1939 yılları arasında, İslam dinine uygulanan yasaklayıcı ve sınırlayıcı tedbirler ve tedhiş siyaseti sonucunda, hemen hemen bütün Müslüman din adamları ve İslam dinini müdafaa edenler hapsedilmişler, camiler kapatılmış, bunların büyük kısmı tahrip edilmiş yahut hapishane, kızıl kulüp, ambar ve başka maksatlar için kullanılmışlardır. Kur'an ve diğer dini kitaplar toplattırılıp yok edilmiş ve yenilerinin tabedilmesi yasaklanmıştı. Yeni neslin dini terbiyesi, gençlerin ibadete ve dini merasimlere iştirak ettirilmeleri yasaklanmış, cemaatlere dini bayramlar tanınmamış ve tahripten arda kalan camiler önünde Allahsızlık (Ateizm) propagandası yapılmış ve tanınmış din adamlarının çoğunun makberleri tahrip edilmiştir. Aile içerisinde de dine bağlılık çok sinsi yollarla kontrol edilmiş ve dine faydası dokunabilecek her türlü cemaat hareketleri yasaklanmış ve buna teşebbüs edenler cezalandırılmışlardır.²⁰²

Öte yandan resmi yayın, tiyatrolar, filmler, İslam dinine karşı kurulan kulüpler, okullar, plaketler, sergiler, sözle propaganda yolu ile dinsizlik propagandası yapılmakta idi. İslam dinine karşı mücadelede Hıristiyan papazlardan dahi istifade

²⁰² Yarkın, **a.g.m.**, s.372

edilmiştir. Sovyet Rusya idaresinin İslam dinine karşı bu derece şiddetle planlı ve devamlı mücadelesine sebep, komünizmin din düşmanlığı kadar, esir Türk ve Müslümanlarda İslam dininin, Rus sömürücülüğüne, zulüm ve baskısına karşı birleştirici bir faktör oluşundan ileri gelmekteydi. Rusya kendi idaresi altındaki Müslümanların dayanışma ve birlik gücünü Pan – İslamizm olarak suçlamakta ve bu sebepten İslam dinini yok etmeyi gerekli bulmaktadır.²⁰³

II. Dünya Savaşı'na kadar Türkistan'da İslama karşı yürütülen kampanyalardan şüphesiz müslümanlar büyük zarar görmüşlerdir. Her şeyden önce İslam siyasi, sosyal ve kültürel hayatla ilgili bütün kurumlarını yitirmiştir. Türkistan Basmacılarının başlattıkları kurtuluş savaşı da halktan gerekli desteği bulamamıştır. Din ve vatanın kurtuluşu için başlatılan hareketin sonuçsuz kalması gibi komünistlerin başlattıkları propagandalar karşısında da ulemalar direniş gösterememişlerdir. Artık İslam, ekonomik, siyasi ve sosyal etkinliğini kaybetmiştir. İslam, komünistlerin ifade ettikleri gibi "kişinin özel sorunu" olma durumuna gelmiştir.

II. İL.DÜNYA SAVAŞINDAN 1991 BAĞIMSIZLIK YILLARINA KADAR TÜRKİSTAN'DA DİNİ YAPILANMA

1. II. Dünya Savaşı'ndan Sonra Sovyetlerin Din Siyaseti

²⁰³ Yarkın, a.g.m., s.373

a) Stalin Dönemi (1939-1953)

Din, komünizmin başlangıcından itibaren eski Sovyetlerin anti-propagandalarının başlıca hedefi olmuştur. İhtilalden sonra dine karşı bir hücum başlamış, Sovyet düzenini kurmak için Müslümanlıktan uzaklaşmanın şart olduğu ortaya konmuştur. 1932-1938 döneminde din adamlarının çoğu yok edilmiştir. Ancak, II. Dünya Savaşı ile başlayan savaş günlerinde Sovyet politikası da değişmiştir.²⁰⁴

İkinci Dünya Savaşı esnasında, Ruslar Müslümanların dini hislerini okşayarak, Müslüman askerlerin şevkini artırmak ve Rus düşmanlığı hislerini mümkün mertebe yatıştırmak için, siyasetlerinde geçici bazı değişiklikler yapmışlardır. Mesela İkinci Dünya Savaşı devam ederken ve Rus orduları Almanlar karşısında yenilgi üstüne yenilgiye uğrarken, **1942** yılında Müslüman ülkelerde propaganda yapmak ve idareleri altındaki Müslüman topluluklarda rejimlerine karşı sempati sağlamak için, daha önce müsaade etmedikleri dini idareyi, bu defa kendi kontrolü altında ve “**Kazakistan Yüksek Dini İdaresi**” adıyla bizzat kurdular.²⁰⁵

Temmuz 1942’de, bir **Nakşibendi**’ye şeyhi olan Avrupalı Rusya müftüsü **Abdurrahman Rasulaev**, Stalin’le görüşmeleri tekrar başlatma görevini üstlenmiştir. SSCB’nin savaş çabalarına Müslümanların destek olmayı vaad

²⁰⁴ Saadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara, 1999, s.160

²⁰⁵ Yarkın, **a.g.m.**, s.373

etmelerine karşılık din aleyhtarı propaganda yavaşlatılmış ve Sovyet devleti ile resmi Müslümanlık arasındaki ilişkiler bilhassa hala mevcut olan İslami teşekkülleri yönetmekle görevli birçok İslami Nazırlık'ın kurulması sayesinde "normal"e döndürülmüştür. Bu tolerans dönemi, Stalin'in ölümüne kadar devam etmiştir.²⁰⁶

Sovyet hükümetinin mecburi olarak (taktik gereği), daha önce uyguladığı din aleyhtarı siyasetini gözden geçirmek gereği duyduğunu " **Büyük Sovyet Ansiklopedisi**"nin şu resmi satırları açıkça ortaya koymaktadır:

" Anayasa, dini kütlerin serbestçe yapılmasını garanti altına almıştır. Bu demektir ki, bütün dini inanç sahipleri, din cemiyetlerini kurmak, dini ayin, ibadetler için muntazaman toplanmak, nikâh kıymak, ritual mucibince gereken gıdayı almak ve yahut belirli bir sürede bu gıdayı almaktan vazgeçmek (Müslümanlarda oruç) haklarına sahip bulunmaktadırlar. Bunları yapanlar, devlet tarafından herhangi bir engelle karşılaşmak şöyle dursun, aksine, gerektiği anda ibadet için lüzumlu binayı sağlamak, kurulmuş dini cemaatlerin tamiri için gerekli inşaat malzemesini vermek gibi yardımlar da görecektirler. Din cemiyetlerinin yeni din kadrosu hazırlamak ihtiyaçlarını göz önüne alan devlet, özel din okulları kurmak için engel olmak şöyle dursun, aksine, bina vermek, dini risaleler ve kitaplar, dini periyodik dergiler bastırmak için hükümet fonundan kağıt ayırmak ve matbaa vermek suretiyle yardımlarda da bulunmaktadır. "İslam"

²⁰⁶ Bennigsen, a.g.e., s.58

dininin vazifesi olan “hac” farizesini yerine getirmek işini dikkate alan Sovyet hükümeti “hac”a gidecek olanlara gerekli kolaylıklar göstermektedir.”²⁰⁷

Burada nakledilen son kısımdaki “**İslam**” dinine ait satırlar sadece Sovyetlerin 1944’ten itibaren Yakın Doğu ve Arap memleketleriyle münasebetleri ve İslam âlemine “**yanarmak**” arzusunun bir ifadesidir. Uygulamada ise bunlar, Sovyet vatandaşları Müslümanlara nadiren tatbik edilmiştir.

Bu sırada, bu taktik toleransa rağmen, İslam yine düşman olarak kalıyordu ve “**Büyük Sovyet Ansiklopedisi**”nde şu satırlar yer alıyordu:

“ Bütün diğer dinler gibi İslamiyet mahalli parazit sınıflarca işçilerin ruhi baskı altında tutulmasının ve doğu halklarının yabancı sömürgeciler tarafından sömürülmesinin bir vasıtası olarak, daima reaksiyoner bir rol oynamıştır. Rusya’da büyük Ekim İhtilalinin zafere ulaşmasından sonra, sivil savaş ve yabancı müdahale süresince İslamiyet dahili karşı- devrim ve yabancı emperyalistler tarafından Sovyet Devletini yıkmak için kullanılmıştır. Rusya’da sosyalizmin gerçekleştirilmiş devresi süresince, diğer varlıklı sınıflar sosyalizmi alt etmek için İslamiyet’ten yararlanmaya çalışmışlardır. Bu sınıfların ajanları olan Müslüman din adamları, aile ve evlenme ile ilgili Sovyet yasasına karşı mücadeleyi yönetmişler, kadınların hürriyete kavuşmasına karşı direnmişler ve peçe örtmeyi müdafaa etmişlerdir. Terörist faaliyetler din adamlarınca icra edilmiş ve endüstrileşmeye ve kamu mülkiyetine karşı direnmek için Kurana ve şeriata başvurulmuştur. Bu gün SSCB’de İslamiyet,

²⁰⁷ Kurat, **a.g.m.**, s. 22

*sadece sömürücüler topluluğunun ideolojisinin kalıntularından biri olarak mevcuttur. Anglo- Amerikan emperyalistler, devrimci hareketlerle mücadele etmek için İslamiyet'ten ve Müslüman ülkelerin milli kuruluşlarından faydalanmaktadırlar".*²⁰⁸

Din – Devlet ilişkilerinin normalleşmiş ve gerek din adamları ve gerekse dindarlar üzerindeki baskıların kalkmış olmasına rağmen tüm Sovyet bilim adamları, İslam Dinine karşı savaşın eskisi gibi devam etmesi gerektiği kanısında birleşmektedirler. Zira bu kişilere göre dinin Sovyet iktidarına karşı takındığı tavır temelde derin bir muhalefete dayanmaktadır. Din hiçbir zaman Marksist-Leninist fikirlerle bağdaşmayacak bir yapıya sahiptir. Bu savaş devam etmelidir. Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi üyelerinden biri şunları yazmaktadır: “*Ülkemizde sosyalizmin zaferi, eskinin kalıntularının kendi kendisine yok olmasıyla noktalanacaktır. ..*” Sovyet yöneticilerine göre : “ *Bilim ve din, Marksizm-Leninizm ve dini ideoloji bir arada yaşayamazlar ve anlaşamazlar.*” Dolayısıyla Komünist Partisi dine karşı ilgisiz kalamaz. “*Parti savaştacak ve dini yenecektir*”. Ancak bu savaş Birinci Dünya Harbi'nden önce olduğu gibi idare ve polis tedbirleriyle değil, ideolojik tedbirlerle yürütülecektir.”²⁰⁹

Din siyasetindeki yumuşamanın teori düzeyinde olmadığı kısa sürede anlaşıldı. 1944 sonbaharında Nazilerin yenildiği kesin olarak anlaşılınca, Sovyetler din ile mücadelede eskiye dönme niyetlerini açığa vurdular. Eylül 1944'te Komünist Partisi Merkezi Komitesi, ilmi ateizm politikasının yenilenmesini ve Komünist Parti

²⁰⁸ Bennigsen, a.g.e., s.59

²⁰⁹ Bennigsen, **Stepte Ezan**, s.209

üyelerinin, bilgisizlik, hurafeler ve bidatlarla mücadele etmesini istedi. Bu arada Sovyetler Alman işgalinden kurtardıkları topraklarda yaşayan din adamlarını vatan hainliği, casusluk ve işbirlikçilikle suçlayarak cezalandırdılar. **1945’de** Komünist Partisi Merkezi Komitesi’nin medyada ateistik propagandanın güçlendirilmesi yönünde aldığı kararlar, din ile mücadeleye hız kazandırdı.²¹⁰

Stalin döneminde, SSCB topraklarının Nazilerden geri alınması günlerinde din adamlarına karşı yürütülen tatbikat ve cezalandırmadan sonra, dine karşı mücadele daha çok söz ile yapıldı. Resmi ve zorlayıcı tedbirlere başvurulmadı. Resmi dini teşkilatlanma büyük ölçüde tamamlandı. Devlet, resmi dini teşkilatlar aracılığıyla ülkedeki dini hayatı kontrol altına almayı başardı.

b) Kruşçev Dönemi (1954-1964)

Kruşçev dönemi din siyasetini iki safhada incelemek mümkündür. O, iktidarının ilk dönemi olan 1954-1959 arasında dine karşı yumuşak bir siyaset izledi. 1959’da muhaliflerini tasfiye edip iktidarını güçlendirince sertleşmeye başladı ve dine karşı 1930’ları aratmayacak derecede, acımasız bir mücadele sergilemiştir.

Komünist Partisi Merkezi Komitesi 7 Temmuz 1954’te “ *İlmi Ateistik Propaganda Sahasında Büyük Eksiklikler ve Onları İyileştirme Tedbirleri Hakkında*” adlı bir karar aldı. Bu kararda halk arasında dinin hızla yayıldığına,

²¹⁰ Erşahin, **a.g.e.**, s.305

binlerce halkın kiliselere ve camilere gittiğine dikkat çekilip, bu gelişmelere karşı tedbir alınması istenmiştir.²¹¹

Kruşçev, 1959’da siyasi rakiplerini etkisiz hale getirinceye kadar din ile mücadelede ılımlı bir yol izlemiştir. Bu dönemde yeni ibadethanelerin açılmasına devam ederken, din eğitimi veren kurumlar da rahat olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak Kruşçev siyasi rakipleri karşısında kesin zafer kazanınca din ile mücadelede yeni bir saldırı dönemi başlattı.²¹²

1959-1964 yılları arasında “**gerçek Leninci çizgiye dönüş**” adı altında sıkı bir din karşıtı propaganda yürütüldü. İbadete açık camilerin, ekseriyetle kutsal yerlerin büyük bir kısmı kapatılmış, basın, radyo, sinema ve tiyatro tarafından yoğun bir din aleyhtarı propaganda başlatılmıştır.²¹³ 1954’ten 1964’e kadar SSCB’de çeşitli dillerde 920 adet İslam aleyhtarı eser neşredilmiştir. Bu eserler arasında 177 adetle Özbekçe eserler başta gelip, diğerleri ise sırasıyla şöyledir: Dağıstanca 140, Kazakça 126, Azerice 96, Türkmence 44, Başkırca 24, Kabardca 13, Adige-Çerkesçe 12, Karakalpakça 11, Abhazca 6, Uygurca 5, Acarca 4, Karaçay- Balkarca 3, Dunganca (Müslüman Çinliler) 2, Ossetçe 2 ve Abhazca 1.²¹⁴

²¹¹ **a.g.e.**, s.307

²¹² Erşahin, **a.g.e.**, s. 310-311

²¹³ Bennigsen, **Sufi ve Komiser**, s.59

²¹⁴ **a.g.e.**,s.59-60

Kruşçev döneminde uygulamaya konan kararların Türkistan cumhuriyetlerindeki yansımaları şu şekilde olmuştur: Orta Asya'daki camilerin %25'i kapatılmıştır. Bu durumdan en çok Özbekistan ve Tacikistan'daki camiler etkilenmiştir. Tacikistan'da 34 caminin 16'sı, Özbekistan'da 90 caminin 23'ü kapatılmıştır.²¹⁵ Türkmenistan'daki 4 resmi cami açık kalmış, 26 Kazak ve 34 Kırgız camiinden yalnızca birer tanesi kapatılmıştı. Bu sayılar, Tacikistan ve Özbekistan'da diğer cumhuriyetlere oranla İslam'ın daha büyük bir ağırlığa sahip olduğunu gösterir.²¹⁶ 1959'da bölgede 1200 açık camiden bahsedilirken, din karşıtı propaganda ile bunların bazıları kütüphaneye, okuma odasına, müzeye çevrilirken, bazıları da tamamen kapatıldı. 1977'de sadece 146 cami kaldı. Hatta Türkistan Müslümanlarının en önem verdikleri yerlerden olan Buhara'daki Bahauddin Nakşibendî'nin türbesi yakınındaki cami ateizm müzesi haline getirilmiştir.²¹⁷

c) Brejnev Dönemi (1964-1980)

Kruşçev'in görevden alınması, Moskova, Sovyet Müslümanları ve Müslüman ülkeler üçgeninde büyük bir değişikliğe neden oldu. SSCB'nin Orta Doğuda iki başlı kartal şeklinde gözüktüğü Rus profilinde (Stalin dönemi) veya komünist biçimindeki (Kruşçev dönemi) Sovyet stratejisinde İslamiyet'in hiçbir yeri

²¹⁵ Efeğil, Ertan; Akçalı, Pınar, **Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, İslam, Milliyet ve Etnisite**, İstanbul, 2003, s.131

²¹⁶ O.Roy, **a.g.e.**,s. 205.

²¹⁷ Erşahin, **a.g.e.**, s.312

yoktu.²¹⁸ Stalin ve Kruşçev dönemlerinde İslam'a karşı uygulanan baskı ve mücadelelere rağmen dinin hala ayakta kaldığını gören Brejnev, İslam siyasetini yeniden gözden geçirmiştir. Brejnev, Kruşçev döneminde ortaya atılan “*komünizmin kurulmasıyla dinin yok olacağı*” varsayımını artık inandırıcı bulmuyordu. Üstelik devletin kontrolündeki resmi İslam'ın dışında paralel veya gayri resmi adı verilen bir İslami hayat gelişmişti. Brejnev bu durum karşısında faydacı bir siyaset izleyerek din ile mücadele metodunu değiştirdi ve bir yandan resmi dini kurumlara hoşgörü ile bakıp desteklerken bir yandan da gayri resmi kurumların (tarikatlarn) üzerine gitti.²¹⁹

Brejnev döneminin yeni İslam stratejisi, Taşkent, Ufa, Mahaç- Kale ve Bakü'de kurulmuş olan dört İslam Diyanet İşleri Müdürlükleri ile Sovyet hükümeti arasında bir işbirliğini getirmiştir. İnanç sahibi Müslümanların bağlılığını kazanabilmek için, Moskova Sovyet tarihinde ilk kez SSCB içindeki kendi dini liderlerine yetki vermek yolunu seçmişti. Bu dini liderler aynı zamanda Suudi Arabistan, Mısır, Fas, Tunus ve Ürdün gibi Batı yanlısı muhafazakâr ülkelerde gezip dolaşan SSCB elçileri rolünü de oynuyorlardı.²²⁰

²¹⁸ Alexandre Bennigsen., “Sovyet Müslümanları ve İslam Dünyası”, **Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar**, ed S.E. Wimbush, çev.Yuluğ Tekin Kurat, Ankara, 1988, s.316

²¹⁹ Erşahin, **a.g.e.**, s.312

²²⁰ Bennigsen, **Sovyet Müslümanları**, s.317

Müslüman dini liderlerle yapılan iş birliği, kuşkusuz Moskova için çok yararlı olmuştur. Müftülerin faaliyetleri neticesinde 1970’li yıllarda Sovyet etkeni çeşitli uluslar arası alanda İslam kuruluşlarına kendisini kabul ettirebilmiş, Orta Doğu ülkelerindeki kamuoyunu, ABD ve Çin’e karşı yürütülen Sovyet siyaseti ve askeri strateji doğrultusunda kazanmaya çalışan Müslüman din adamlarının sayesinde SSCB’nin “İslamiyet’in dostu” olduğu izlenimi yaratılmıştır.²²¹

Brejnev yönetimi, din mensuplarına, bu arada Müslümanlara güven vermek için sembolik nitelikte bazı adımlar atmıştır. 1966 yılında Taşkent depreminde yıkılan ve tahrip olan şehrin imarı sırasında, resmi İslam kurumları yetkililerini yanlarına çekebilmek için bazı camiler tamir edilmiştir. Buna ek olarak 1968’de Taşkent’teki Diniye Nezareti’nin dergi çıkarmasına ve 1970’den itibaren de uluslar arası toplantılar düzenlenmesine izin verildi.²²²

Sovyet yetkililerinin Müslüman cumhuriyetlerinde dinin yeniden canlandırılması gibi bir hareketi desteklemiş olmaları, onları aslında hiç de mutlu eden bir olay değildi. Brejnev yönetimi tarafından izlenen İslam stratejisinin sebep olduğu büyük tehlikelere rağmen, İslamiyet, ihtilalden beri ilk kez, Sovyet dış politikasına 1960’lı ve 1970’li yıllarda mükemmel bir avantaj sağlamış oldu.²²³

²²¹ a.g.m.,s.317

²²² Amir Taheri, **Kızıl Gökte Hilal**, Sovyetlerde İslamın Geleceği, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, 1991, s.206

²²³ Bennigsen, **Sovyet Müslümanları**, s.317-318

Sovyet yetkililerinin İslam siyaseti, resmi din adamlarının uygulamaları açısından bir nevi başarıya ulaşmıştır. Şöyle ki:

SSCB’de Müslüman yetkililer İslam’ın komünist ideolojiye aykırı düşmeyeceğini zira onun da komünizm gibi adalet fikrinden doğduğunu ileri sürmektedirler. Azeri din adamı **M. Hazaev**, 1970’de Taşkent’te toplanan **Sovyet Müslümanları Kongresinde** şunları söylemişti: “Kendimizi aldatmaya kalkışmadan, tamamı ile olumlu kanıtlara dayanarak ileri sürebiliriz ki sömürü ve adaletsizlik üzerine kurulmuş bulunan kapitalist düzen bir gün yok olacak ve yerine dürüst kanunlarla kurulmuş sosyalist bir düzen geçecektir. Kutsal yasalar hiç kuşkusuz bu gerçeği doğrulamaktadır. Adalet dünyada her zaman zafer kazanır...”²²⁴

1970’te toplanan Müslümanların saygıdeğer büyükleri yine şunları söylemektedirler: “ Ne Allah’a ne de Onun Peygamberine inanmayan Sovyet yöneticileri yine de Allah’ın bildirdiği Peygamberin izah ettiği kanunları tatbik etmektedirler...” Yöneticiler daha da ileri gitmektedirler : “ Sosyalizmin sosyal yasalarını açıklamış olan Peygambere karşı hayranlık duyuyorum... Sosyalist prensiplerinden pek çoğunun Muhammed yolunda uygulandığını görmek beni mutlu kılıyor.”²²⁵

²²⁴ Helene Carrere D’enceusse, **Parçalanan İmparatorluk**, Sovyetler

Birliği’nde Halkların İsyanı, çev. Nezih Uzel, 1984, s. 379

²²⁵ D’enceusse, **a.g.e.**, s. 379-380

Bu sözlerin anlamı açıktır: Sosyalizm Müslümanlar tarafından kabul edilebilir. Zira “kendi” amaçlarını gütmektedir. İslam ile komünizmin bir arada yaşayabileceğini ortaya koyan ve böylece İslam’a komünist bir toplum içinde varolma ve faaliyet gösterme kapısını açan Müslüman yöneticiler daha da ileri gitmekte ve İslam’ı yeni toplumun aktif bir elemanı haline getirmek için zorlamaktadırlar.

1970 yılı başlarında Türkistan Müslümanları arasında görülen dini uyanışa karşı devletin sıkı politika uygulaması halkı rahatsız ediyordu. Dindarlar devletin tatbikatından kaçarak yer altı faaliyetlerine yöneldiler. Din İşleri Konsili başkanı **A.İ. Barmenkov** 1970’de hazırladığı bir raporda, devletin daha çok cami açılmasına izin vermesini önerdi. Ona göre; “ eğer resmi cami olmazsa müminler yeraltına inecek, dolayısıyla dini hayatın kontrolü güçleşecektir. Özellikle Aşkabat’ta hiç cami bulunmamasının tahriklere zemin hazırlayacağını” belirtmiştir.1970’lerin sonunda Sovyetlerde dini bir hareketlenme yaşanmıştır. **1980’de** Din İşleri Konsili başkanı **V.Kuroedov**, hazırladığı raporda resmi olmayan mollaların kutsal mekânlara yaptıkları ziyaretlerin artmasına dikkat çekmiştir.²²⁶

1981 Mart’ında Türkmenistan’daki Komünist Partisi Merkez Komitesinin Birinci Sekreteri **Muhammed Nazar Gapurov** “*dinci aşırı uçlar ve fanatiklere*” saldırdı. Bunlar **tarikatlara** için kullanılan terimlendendi. **Mutasavvıflara** karşı yürütülen mücadeleye resmi din kuruluşları da katıldı. 1981 ilkbaharında çıkartılan “**Sovyet Doğusu Müslümanları**” dergisinde, Taşkent müftüsü **Ziyaeddin**

²²⁶ Erşahin, **a.g.e.**, s.313-315

Babahanov bir fetva yayınladı. Böylece Orta Asya'daki tarikatların en başta gelen faaliyetlerinden olan kutsal yerlerin ziyareti (evliyaların mezarları) sünni İslam geleneğinin ruhuna ters geldiğinden dolayı suçlanıyordu.²²⁷

Sovyet hükümetinin bu siyasetinin bazı olumsuz sonuçları görüldü. Dindarlara tatbikat uygulanması yanında resmi ulemanın kamuoyunda saygınlığı azaldı ve halk tarafından hükümetin ajanları olarak suçlanmaya başladılar. Sovyet siyaseti böylece bir İslam politikasında daha başarısız oluyordu. İslam onların bekledikleri gibi zamanla yok olmaktan ziyade, tüm baskılara rağmen, halkın elinde daha da güçlendi.

d) Gorbaçov Dönemi (1980-1991)

M. Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle Sovyet tarihinde yeni bir sayfa açıldı. Bu dönemde glasnost (açıklık) ve perestroika (yeniden yapılanma) kavramlarıyla ifade edilen siyasetle Sovyet rejimi kendini her alanda gözden geçirmeye başladı. Bu gelişme bir süre sonra din siyasetine de yansdı.²²⁸ 1980'li yıllarda iktidara gelen Gorbaçov, "İslamiyeti şiddete dayalı, ilkel bir din olarak tanımladı ve Orta Asya'da geri kalmışlığın nedeni olarak İslamiyet'i göstermiştir." ²²⁹ Yani Gorbaçov'un İslam'a bakış açısı, kendisinden önce gelen Lenin'den, Stalin'den, Kruşçev'den hatta Brejnev'den pek farklı değildi.

²²⁷ S.E. Wimbush, **Sovyet Orta Asya'sında Soysuzlaştırma Politikası**, çev.

Yasin Ceylan, Ankara, 1986, s.2 v.d.

²²⁸ Erşahin, **a.g.e.**, s.317

²²⁹ Said Edward, **Haberlerin Ağında İslam**, çev.Alev Alatlı, İstanbul,2000,s.142

Gorbaçov iktidara geldiği ilk yıllarda, genelde din, özelde İslama karşı sert bir tavır sergiledi. Buna rağmen Gorbaçov döneminde İslama karşı uygulanan siyasette daha dikkatli adımlar atıldı.

SSCB’de İslam’ın siyasi önemi artmaya başlamıştır. Sovyet yetkilileri, İslam’ın ülkelerindeki artan canlılığı konusunda ve bunun Sovyet toplum tasarısının gerçekleşmesi için yarattığı engel konusunda endişelidirler. Mesela 1980’de İslam’la ilgili 20 kitap yayınlandı. Bu sayı 1982’de 37, 1983’te 52’ye yükseldi.²³⁰ İslam’a karşı artan bu ilginin nedeni, Sovyet yetkililerin, 1970’lerin sonundan itibaren, İslam dünyasında meydana gelen ve bütün dünyada yankı bulan, özellikle 1978-1979’da İran’da gerçekleşen devrim ve 1979’dan itibaren Afganistan’da başlayan direnişin doğrudan doğruya SSCB’de yaşayan Müslümanları etkilediğinin farkında olmalarından kaynaklanmaktadır.

İslam devrimi olarak tanımlanan hareket hemen sınırlarında cereyan etmiş ve iktidara gelmişti. Bu olaylar karşısında Sovyet yöneticiler nasıl bir tavır takınacaklarını belirlemede güçlük çektiler.

Diğer yandan Sovyet rejimi, Müslüman liderler tarafından lehlerine yapılan her hareketin karşılığını; din aleyhtarı propagandanın yavaşlatılması, yeni camilerin açılması veya dini kitapların yayınlanması gibi önemli tavizlerle derhal ve peşin olarak ödemek zorunda kalmaktadır.²³¹ 1980’li yıllarda **Nakşibendiyye** ve

²³⁰ Wimbush, **Sovyet**, s.7

²³¹ Alexandre Bennigsen, “Sovyet Müslümanları ve İslam Dünyası”, çev. Orhan

Kadiriyye tarikatları şehirli-köylü, genç-ihtiyar bütün Müslüman halk arasında aktif bir faaliyet sürdürmektedir.²³²

Sovyet yetkililerinin, Orta Asya ve Kafkasya'nın nüfusunda görülen demografik patlama ve ecnebi düşmanı olan ve İslami esaslara sıkıca bağlı bulunan tarikat kardeşliği ile birlikte gelecekte Sovyet rejiminin istikrarı için büyük bir tehlike teşkil edecek olan "SSCB'deki Müslüman ülkelerde İslamiyetin yeniden doğuşu" olaylarını teşvik etmekten memnun olmadıkları açıkça bilinmektedir.

Nitekim Gorbaçov döneminin son yıllarında din ve vicdan özgürlüğü konusu yeniden gündeme getirildi. Bu konuda yazılı ve sözlü basında tartışmalar başladı. SSCB din ve vicdan özgürlüğü konusunda çeşitli yasalar çıkardı. 1990 yılında din özgürlüğü ve dini teşkilatlar hakkında bir tasarı kanunlaştı. Böylece 70 yıllık Sovyet geleneği bir kenara bırakılmış oldu.²³³

Gorbaçov dönemi din siyaseti Sovyet döneminin en yumuşak siyasetiydi. Bu dönemde dini inançlarından dolayı takibata uğrayanlar çok nadirdir. Bunun yanında dini idareler eskiye kıyasla daha rahat çalışma imkânı ve ortamı bulmuşlardır.

Türköz, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, yıl 2, sayı 11, cilt 2, Nisan 1981, s.36-37

²³²George Hardy, **Tasavvufun Rusyadaki Mücadelesi**, çev. Ömer Karaman, Mayen,Sayı: 92-95(Temmuz-Ekim 1984),s. 179-183

²³³ Hardy,**a.g.e.**, s. 180 vd.

Gorbaçov'un başlattığı reform hamlelerinin başında yer alan glastnost (açıklık) ve perestroika (yeniden yapılanma) politikaları Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinin ilk halkalarını oluşturacaktı. Bu politikalar sonucu Rus milliyetçilerinki dâhil olmak üzere geçmişte baskı altında tutulan hislerin açığa çıkmasına neden olmuştur.²³⁴ Böylece Sovyetler Birliği dağılma sürecine girmiş ve Orta Asya bağımsız Türk Cumhuriyetlerine yeniden vatan olmuştur.

2. Türkistan'da Dinin Varlığını Sürdürmesini Sağlayan Etmenler ve Dindarlık Düzeyi

SSCB'de, yoğun ideolojik ve psikolojik baskıya rağmen din, varlığını tüm canlılığıyla koruyarak devam ettirmeyi başarmıştır. XIX. yüzyılla beraber Batı emperyalizminin istilasına uğrayan ve siyasi önderlerinden mahrum kalan Türkistan'da, İslamın temsilciliğini **ulema** ve **şeyhler** üstlenmiştir. Sovyet döneminde **ulema**, "*kürsülerdeki tebliği*" ile **şeyhlerse** "*yeraltından yürüttükleri direniş hareketleri*" ile halkın dinini yaşamasına vesile olmuşlardır.

Sovyetler uzmanları, Sovyetlerde İslamın ayakta kalmasının bir sebebini de "dini" ve "milli" kavramlarının iç içe yaşanmasına bağlarlar. Türkistanlılar, çoğu dini adetlerini milli olarak yaşamışlardır. Bunlardan nikâh, sünnet, mevlit ve diğer bazı etkinlikler tamamen dini olmasına rağmen halkın milli kültürüne girdiği için bunlarla mücadele etmek halk tarafından kendilerine savaş açmak gibi

²³⁴ Mehmet Yüce, **Kırgız Türklerinin Ulusal Kimlik Politikası**, Akademik

algılanmıştır.²³⁵ Nitekim yetmiş yıllık Sovyet politikası çökmüş ve Müslümanlar dini değerlerini korumayı başarmışlardır.

Sovyet yöneticilerinin istedikleri gibi din, ebediyen yok olacak, en azından sona ermiş bir geçmişin ortadan kaybolma yolundaki kalıntısını temsil etmekten başka bir şey yapmayacaktı. Ancak tüm baskılara rağmen sonuç, Sovyet yetkililerin planladıkları gibi olmadı. Sovyet araştırmacılar tarafından bir çok Müslüman bölgede (Dağıstan, Özbekistan, Tataristan, Çeçen- İnguş bölgesi, Karakalpakistan), Müslüman toplumun dindarlığının seviyesini ve onların geleneksel ayin ve törelere bağlılıklarını değerlendirmeye yarayan bir çok sosyoloji anketi gerçekleştirilmiştir. Bu anketlerde ulaşılan ortak sonuçlar şöyledir: Bunlar, “inanmayan ve inanan herkesin, “Müslüman hayat tarzı”nı oluşturan ve onları Ruslardan ayırmak suretiyle, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki biyolojik yakınlaşmada en büyük engeli teşkil eden bütün uygulamalara müstesna bağlılığını ortaya koymaktadırlar.”²³⁶ Orta Asya’da **Jumma- Nazar Bazarbaev**, Karakalpakistan hakkındaki dikkat çekici çalışmalarında başlıca altı grup zikreder:

1. İmanlı Müslümanlar: Bunlara göre, “din insana gereklidir ve medeniyetin de temelini oluşturmaktadır.” Kendileriyle her türlü diyalogu reddettikleri dinsizlere karşı müsamahasız olan bu Müslümanlar, dini talimatları titiz bir şekilde yerine getirmekte ve İslami geleneklere riayet etmektedirler. Bu grup, Sovyet uzmanların “dini güç” dedikleri grubu teşkil etmektedir. Genel olarak

²³⁵ Erşahin, **a.g.e.**, s.420

²³⁶Bennigsen, **Sufi ve Komiser**, s. 69

bunlar Sovyet yönetiminin sosyal ve kültürel hayatında aktif bir yer almaktan sakınmaktadırlar. Bu gruba mensup olanlar çoğunlukla, sufi tarikatlara mensup kimselerin bağlandıkları yaşlı nesilden müteşekkildir.

2. Geleneksel müslümanlar: Bunlar, dini ibadetleri yerine getirmekte, Ramazan orucunu tutmakta ve İslam geleneklerine (sünnet olma, dini nikâh ve dini defin) uymaktadırlar, fakat kendi görüşlerini gayri müslimlere telkin etmeye çalışmamaktadırlar. Onlara göre İslam, milli mirasın bir kısmını teşkil etmektedir.

3. Müteredditler: Bunlar Allah'a inanmakta ve dini ahlaka riayet etmektedirler, fakat düzenli bir şekilde namaz kılmamakta, oruç tutmamakta (veya Ramazan ayında sadece üç gün tutmakta) ve İslam'ın milli karakterine nispetle ruhi karakterleri ile daha az ilgilenmektedirler.

4. Bazı dini törelere riayet eden gayrimüslimler: Bunlar namaz kılmamakta, oruç tutmamakta, "İslam'ın hükümleri ile ilgilenmemekte", fakat oğullarını sünnet ettirmekte ²³⁷, sadaka vermekte, dini kurallara göre defnedilmekte, ölenin ruhu için bağış yapmakta ve Kurban Bayramı'nda kurban kesmektedirler.

5. Yakınlarının baskısı ile bazı dini törelere riayet eden gayrimüslimler:

Bunlar Müslüman mı yoksa gayrimüslim mi olduklarını bilmemekte, fakat ilgisizliklerini itiraf etmemeyi ve kendini "Müslüman" olarak göstermeyi tercih etmektedirler.

6. Dinsizler: Bunlar, ibadetleri – en azından açıktan açığa – yerine getirmemekte ve dini merasimlere iştirak etmemektedirler; fakat büyük

²³⁷ Bennigsen, **Sufi ve Komiser**, s.70

çoğunlukla şu üç ailevi törelere riayet etmektedirler: Sünnet olma, dini nikâh ve Müslüman mezarlıklarında dini defin işlemi...

Bazarbaev'e göre Karakalpaklar'ın dağılımı şu şekildedir:

	Erkekler	Kadınlar	Ortalama
İmanlı müslümanlar	%10.9	%14.1	%11.4
Geleneksel müslümanlar	%14.0	%15.1	%14.4
Müteredditler	%13.3	%14.1	%13.6
Dindar olmayıp dini görevlerini yerine getirenler	%17.2	%19.3	%18.5
Dindar olmayıp dini görevleri aile zoru ile yerine getirenler	%21.2	%20.1	%20.6
Dinsizler	%23.4	%20.3	%21.5

Bu dağılımın Orta Asya'nın diğer kırsal bölgeleri için de geçerli olduğu ortaya çıkmaktadır.²³⁸

Sovyet toplumunda iyi bir Müslüman olmak, Hristiyan dinine bağlı iyi bir Hristiyan olmaktan daha zordur. İslam, müminlere yüklediği görevlerle kendisine düşman bir sosyal varlığın içinde varlığını güçlülükle sürdürmektedir. İslamın beş şartı içinde bulunan “kelime-i şahadet” ve “zekât” tamamı ile özel yaşama aittir. Diğer üçü olan namaz, oruç ve hac zorunlu olarak kişiyi dış dünyaya açar. Namaz kılan bir

²³⁸ D'encausse, **Parçalanın İmparatorluk**, s. 362; Bennigsen, **Sufi ve**

Müslümanın abdest alma gerekliliği ve Cuma namazlarının camide kılınması gibi ibadetlere Sovyetler izin vermemektedir. Sovyet devleti okul, iş gibi sosyal zorunlulukların dinsel uygulamalarla kesintiye uğramasına razı olmuyor. Vicdan hürriyeti hiçbir şekilde inançların vatandaşlık görevlerini engellemesine hak tanımaz. Aynı nedene bağlı olarak ve “ekonomik dengesizlikler” yüzünden Sovyet iktidarı her zaman Ramazan orucu ile mücadele etmiştir. Mekke haccına gelince, Sovyet vatandaşlarının bu ibadeti yerine getiremeyecekleri açıktır.²³⁹ Bu koşullar altında neden daha az müslümanın ibadet şartlarına uyduğu ve neden daha az müslümanın camilerde görüldüğü rahatlıkla ortaya çıkar.

Sovyet döneminin sonlarında Taşkent Devlet Üniversitesi lisans öğrencileri arasında yapılan bir anket, okuyan gençliğin din ile ilgisini ortaya koymaktadır. Görüşleri alınan öğrencilerin;

% 60'ından çoğu kendilerinin Müslüman olduğunu,

% 33'ü Müslüman aileden gelmekle beraber ibadet etmediklerini,

%7 'si ise kendilerini ateist olarak tanımlamışlardır.²⁴⁰

Bu anket göstermektedir ki Türkistan'ın en modern şehrinde yaşayan ve üstelik sosyalist kültürü tam anlamıyla aldığı varsayılan gençler arasında da İslamiyet canlılığını korumayı başarabilmiştir.

²³⁹ D'encausse, **a.g.e.**, s. 366-367

²⁴⁰ Taheri, **Kızıl Gökte Hilal**, s.227

SSCB’de bilinen İslami uygulamalar, tüm eski safiyetini ispata doğru gitmektedir. Eylül 1980’de yabancı bir ziyaretçi tarafından kendisine, Sovyet rejiminin tesis edilmesinden bu tarafa İslam’ın ne gibi değişikliklere maruz kaldığı sorulan Türkistanlı bir Müslüman şu cevabı vermiştir: “Hiçbir değişiklik yok. O, atalarımızın zamanında nasıl idiye bu gün de öyledir”. **Bennigsen’a** göre Sovyetlerde din aleyhtarı çalışmalara karşın,İslam’ın hem din hem de hayat tarzı olarak muzaffer bir şekilde varlığını devam ettirebilmesi, sufi tarikatların sürekli ve sistemli faaliyetleri sayesinde mümkün olmuştur.²⁴¹

III. SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN’DA TARİKATLAR VE FAALİYETLERİ

1. Sovyet Döneminde Faaliyette Olan Belli Başlı Tarikatlar

XIII. asırda vuku bulan Moğol İstilasının resmi İslami müesseseleri çöktürmesi ve buna karşılık sufi tarikatların geniş kitlelere yayılarak İslam’ı muhafaza etmesine sebep olması gibi, yarım asırdan fazla süren Sovyet yönetimi de bölgedeki tasavvufi hareketlerin, öncesine oranla hızlı bir yayılma sürecine girmesine zemin hazırlamış ve bu hareketler hem dini hem de siyasi bakımdan devrim öncesine nispetle daha etkili bir konuma gelmişlerdir.

Sovyetler döneminde Rusya’da belli başlı dört tarikat faaliyet halindedir. Bunlar; Nakşbendiyye, Yeseviyye, Kübreviyye ve Kadiriyye’dir.

²⁴¹ Bennigsen, **Sufi ve Komiser**, s. 76

a) Nakşibendiyye

XIV. asrın ikinci yarısında Buhara'da Bahaüddin Nakşben (1318-1389) tarafından Buhara'da kurulan Nakşibendiyye tarikatı²⁴² daha önceki bölümlerde de değindiğimiz gibi kısa bir sürede geniş bir sahaya yayılmış ve Türkistan bölgesinin Müslümanlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Nakşibendiyye, XVII. ve XVIII. asırlarda Hazar Denizi'nin doğusundaki Türkmen kabileleri arasında yayılarak o ana kadar bölgeye hâkim olan Yeseviyye'yi kendi bünyesinde eritmiştir.²⁴³ Nihayet XIX. asırda Harezmi'ye girmiş ve orada eskiden mevcut olan Kübreviyye'nin yerini almıştır. Nakşibendiyye sayesinde Tasavvuf hareketi tam anlamıyla müesseseleşmiş ve XV. asırdan beri Türkistan'da Müslüman toplumun sosyal, siyasi, kültürel ve dini hayatının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.²⁴⁴

Nakşibendiyye'nin bu derece geniş alana yayılmasını ve diğer tarikatlara üstünlük sağlamasını sağlayan belli faktörler vardır. Bunlar:

Birincisi: Nakşibendiyye elit zümreye ve halka ait olma şekilde ikili bir karaktere sahiptir. Timur ve halefleri zamanında tarikatın müntesipleri ve yöneticileri arasında zengin tüccarlar, askeri liderler, entelektüeller, büyük toprak sahipleri ve Ali Şir

²⁴² Tahsin Yazıcı, "Nakşibend", **İslam Ansiklopedisi**, C.IX., İstanbul, 1964, s.52.

²⁴³ Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, s.117

²⁴⁴ Bennigsen, **Sufi ve Komiser**, s. 80

Nevai, Abdurrahman Cami veya Mahtum Kuli gibi şairler mevcut olduğu gibi, küçük şehirli, zanaatkâr ve hatta köylüler vardı.²⁴⁵

İkincisi : Nakşibendiyyenin kendisini politik ve sosyal şartlardaki değişikliğe adapte etme hususunda özel bir kabiliyeti vardır ki, bu, SSCB'nin dini müsamahası olmayan rejimi altında son derece önemli bir özelliktir. Bir Nakşibendiyye müntesibi bir zahid değildir. O “toplumun içinde” yer alır. (“**halvet der encümen**” ; “maddi varlığı halk ile meşgul olurken, gönlünün hak ile huzur bulmasıdır”; “**sefer der vatan**”; “ halkın içinde erken Allah'a doğru yol alma”). Nitekim Nakşibendiyye müntesibinden, herkeste olduğu gibi sosyal davranışını tüm günlük hayata uydurması ve sosyal bakımdan “esnek” olması istenmiştir.²⁴⁶

Üçüncüsü: Nakşibendiyye, herkesin anlayabileceği dili kullanmaktadır. O, Orta Asya'da Farsça ve Türkçe olmak üzere iki alfabe; Kafkasya'da ise bu ikisine ilaveten bir de Arap alfabesini kullanmaktadır.²⁴⁷

Dördüncü: Nakşibendiyye tarikatı, XVII. Ve XVIII. asırlarda Türkistan'da Kalmuk Budistlerine karşı; Kafkasya'da da 1783'te İmam Mansur'dan 1920-1921'de İmam

²⁴⁵ a.g.e., 81

²⁴⁶ Eraydın, **Tasavvuf**, s. 377-378 ; Bennigsen, a.g.e., s.81

²⁴⁷ Bennigsen, a.ge.,s.81

Necmeddin Godsinski'ye kadar Ruslara karşı yapılan “ kutsal savaşlar”ın (cihadın) yönetimini elde bulundurmakla çok büyük bir prestij kazanmıştır.²⁴⁸

Beşinci olarak: Nakşibendiyye, ortak bir inanç ve basit bir ortak kuralın tatbiki sayesinde birliği muhafaza edilmiş olan, son derece geniş sınırlara sahip bir tarikattır. Bu gün bu tarikat kendini tarihe aykırı olarak bir “ortak ideoloji” diye adlandırılmaktadır. Nakşibendiyye, sessiz (hafi) zikri icra²⁴⁹ etmek suretiyle, gizli bir faaliyet için gayet hızlı hazırlanmıştır.

Nihayet bu tarikat, her türlü fanatizmi ve radikalizmi bir kenara atma anlamında, “doktrinel liberalizm” diyebileceğimiz bir tutumu uygulamaya koymaktadır. Diğer sebeplerinin yanı sıra bu özelliğinden dolayıdır ki, Nakşibendiyye Orta Asya'da diğer daha eski tarikatları saf dışı olmaya zorlamaksızın kendi içinde eritmek suretiyle onlara üstünlük sağlayarak büyük bir başarı elde etmiştir.²⁵⁰

Nakşibendiyye tarikatı sayesinde tasavvuf müesseseseleşmiş ve XV. asırdan beri Türkistan'da, XIX. asrın ortalarından beri de Kafkasya'da politik, sosyal ve kültürel hayatın tamamlayıcı bir parçası haline gelmiştir.

²⁴⁸ a.g.e., s.81-82

²⁴⁹ a.g.e., s.82

²⁵⁰ Osman Türer, Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya ve Kafkaslarda Sufi Tarikatlar, **Türkler**, C.19, s. 56.

Bu günkü tasavvuf aleyhtarı Sovyet propagandasının yoğunluğunu nazarı itibara alırsak, Nakşibendiyye tarikatı, Orta Asya'da Türkmenistan'ın doğu ve güney bölgelerinde, Fergana Vadisi'nde, bu vadinin özellikle Kırırız kesiminde, Kuzey Türkmenistan'ın Harezmi vahasında ve Karakalpak Cumhuriyeti'nde önemli bir gc kazanmıştır. Buna karşılık Özbekistan ve Tataristan'ın bazı şehirlerinde bu tarikatın faaliyetinin 1917 Devriminden itibaren çok zayıf ve pek az hissedilir olduğu görülmektedir.²⁵¹

b) Kadiriyye

Kadiriyye tarikatı, İslam dünyasında yaygın tarikatlardan biridir. Abdülkadir-i Geylani (1077-1166) tarafından Bağdat'ta kurulmuştur.²⁵² Kadiriyye, büyük sufi tarikatlar arasında ikinci sırayı teşkil eder. Kadiriyye merkezi bir tarikat olup, yönetimi Abdülkadir-i Geylani ailesinde kalmıştır. Bütün mahalli kolları ise Bağdat'taki Abdülkadir-i Geylani türbesinin trbedarına bağlıdır. Kadiriler sesli (cehri) zikir icra ederler.²⁵³

Kadiriyye bu günkü Sovyetler Birliği topraklarına iki ayrı kanaldan girmiştir. İlk defa Arap tüccarlar vasıtasıyla XII. asrın sonundan itibaren Bağdat'tan Volga'daki Bulgar Krallığı ile Fergana Vadisi'ndeki şehirler de dâhil olmak üzere Türkistan şehirlerine girmiştir.

²⁵¹ Bennigsen, **Sufi ve Komiser**, s.82

²⁵² ztrk, **Tasavvuf**, s. 431

²⁵³ D.S. Margolouth, "Kadiriyye", **İslam Ansiklopedisi**, C.VI., İstanbul, 1955, s.50-53

Orta Asya'da XIV. ve XV. asırlarda Kadiriyye tarikatının yerini Nakşibendiyye almıştır. Fakat eski Kadiriyye, günümüzde Fergana vadisinde varlığını sürdürmektedir.²⁵⁴

c) Yeseviyye

Yeseviyye tarikatı, XII. asrın ikinci yarısında Türkistan'ın kuzey kısmında, Şeyh Yusuf-u Hemedani'nin talebesi Ahmed Yesevi tarafından kurulmuştur.²⁵⁵ O, halkın anlayacağı bir Türkçe ile yazıyordu. "Divan-ı Hikmet" adı altında toplanmış olan şiirleri, Altınordu Devleti'nin Türk ve Moğol kabilelerinin Müslümanlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Onun Timur'un emriyle inşa edilmiş olan görkemli türbesi hala Orta Asya'nın en çok saygı gösterilen, büyük kutsiyete sahip yerlerinden biridir.²⁵⁶

Doktrini bölgesel şartlara adapte edilmiş olan ve İslam öncesi Türk inanç ve geleneklerinden oldukça etkilenmiş bulunan Yeseviyye tarikatının, XIII. asırdan XV.asra kadar tüm Orta Asya'da müntesipleri bulunmuştur.²⁵⁷

Yesevi grupları zaman içerisinde Nakşibendiyye tarikatı içerisinde erimiştir.²⁵⁸. 1917'deki Bolşevik ihtilaline kadar mistik bir karakter ve siyasetle

²⁵⁴ Bennigsen, **a.g.e.**, s. 83

²⁵⁵ Köprülü, Ahmed Yesevi, s.210

²⁵⁶ Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, s.19 vd

²⁵⁷ Bennigsen, **a.g.e.**, s.85

uğraşmamayı tercih eden bu tarikat, bu tarihten sonra tam aksine oldukça siyasi özellik taşıyan **Laçiler** ve **Atlı İşanlar** adlı iki kola ayrılmıştır. Bu kolların her ikisi de müntesiplerini daha çok kırsal kesimden temin etmişler, Sovyet yönetimine karşı da oldukça katı bir tavır sergilemişlerdir. **Laçilere** göre, “*kâfirlerin iktidarıyla uzlaşma halinde olan herkes kâfirdir.*” Heterodoksi (batıllık) sınırına yakın olan bu kollardan **Atlı İşanlar**, askerlik hizmeti reddettikleri için 1935’de adeta “sindirilmiş” ve yer altına çekilmek zorunda kalmış; 1952-1953 yıllarında tekrar su yüzüne çıkmasına rağmen, 1960’lı yılların sonunda yöneticileri “terörizm”le suçlanarak idam edilmişlerdir. Bu yüzden faaliyetlerini gizli yürütmek zorunda kalmışlardır.²⁵⁹

d) Kübreviyye

Kübreviyye tarikatı, Necmeddin Kübra (1145-1220) tarafından Harezm’de kurulmuştur. Onun Köhne Ürgenç (Eski Ürgenç)’teki türbesi, hala pek çok kimsenin ziyaret ettiği meşhur bir ziyaretgâhtır. Kübreviyye tarikatı, Moğol İstilasından sonra Altınordu ve Çağatay Ulusu döneminde, Türk ve Moğol göçebe kabileleri Müslümanlaştırmak suretiyle birinci derecede tarihi bir rol oynamıştır.²⁶⁰

Kübreviyye grupları, Harezm dışında bütün Orta Asya’da, İran’da, Bedeşan’da, Keşmir’de ve hatta Türkiye’de mevcuttur.²⁶¹

²⁵⁸ Ocak, **Türk Sufiliği**, s. 47

²⁵⁹ Türer, **a.g.m.**, s.56

²⁶⁰ Köprülü, **Harizmşahlar**, s.284-286

²⁶¹ **a.g.m.**, s.285

XV. asırdan itibaren bu tarikatın yerini Nakşbendiyye almıştır. Öyle ki, XIX. asırda Kübreviyye artık sadece Harezmi'de mevcuttur. Onun oradaki mevcudiyetine 1898'de **E.T. Smirnov** işaret etmiştir. Sovyet İslamoğu O.A. **Sukhareva** XX. asrın sonlarında, Özbekistan Cumhuriyeti'nin Harezmi bölgesinde ve Kuzey Türkmenistan'da Kübrevi grupların hala kalabalık olduklarını ifade etmiştir.²⁶²

Rus İstilasından önce Kübreviler, cehri zikir icra ediyorlardı. Bu gün onun yerini Nakşibendîlerin hafi zikri almıştır.

2. Tarikatların Hizmet ve Faaliyetleri

Tarikatlar, Rus işgali öncesi dönemde öncelikle bölge halkının Müslümanlaştırılması görevini üstlenirken, Rus işgallerinden sonra Müslümanların dini ve kültürel kimliklerini muhafaza edebilme ve Rusların komünizm, ateizm gibi propagandalarına karşı korunabilme görevini sağlama görevini yerine getirmiştir.

Türkistan bölgesinde tarikatların yaygınlaşmasının ve toplumun siyasi, sosyal hayatının ayrılmaz bir parçası olmasının en önemli sebebi; resmi İslam müesseselerinin yeterli olmayışı ve Müslümanların ihtiyaçlarına cevap verememesidir. Sovyet yönetiminin cami dışında her türlü dini faaliyeti yasaklayıp, camileri de büyük çapta kapatması ve fonksiyon dışı bırakması, Müslümanları doğal

²⁶² Bennigsen, **a.g.e.**, s..87

olarak başka arayışlara sevk etmiş ve onlar, içine düştükleri boşluğu tarikatlar vasıtasıyla doldurma yoluna gitmişlerdir.²⁶³

Tarikat ileri gelenleri, mevcut şartlar dâhilinde, Müslümanların dini ve kültürel kimliklerini muhafaza edebilmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Bu maksatla, İslam'ın temel ilkelerinin ve Arapça'nın öğretildiği gizli okullar açmışlar, evler tahsis etmişler; Müslümanların sünnet, nikâh ve defin işleri gibi dini vazifelerini yerine getirmişlerdir. (Komünist Partisi üyesi ve Din İşleri Konseyi temsilcisi **Bayabaginov** dahi, üst yöneticilerinden bir akrabasının cenaze merasimini yönetmesi için bir mollayı davet etme müsaadesi istemiştir.) Bu vazifeleri yapan kişileri Sovyet kaynakları “**kaynak dışı mollalar**” diye nitelendirmektedir.²⁶⁴

Tarikat mensupları halkın dini vazifelerini yerine getirmelerini sağlamanın dışında Çarlık ve Sovyet döneminde Ruslara karşı başlatılan çoğu silahlı direniş hareketlerini desteklemişler, hatta bazılarına öncülük etmişlerdir. Bu mücadelelerin birkaç örneği şöyledir: 1872 **Çircik**, 1879-1881 **Göktepe**, 1896 **Andican** isyanlarını Nakşibendiyye tarikatı yürüttüğü gibi Basmacılar hareketinin önderlerinden çoğu da yine tarikat mensubudurlar.²⁶⁵

Tarikat mensupları hizmet ve faaliyetlerini halkın kutsiyet atfettiği ve ziyaret ettiği mekânlarda yoğunlaştırmışlardır. Bilindiği gibi evliyalara bağlılık, Orta

²⁶³ Türer, **Sovyetler Birliği**, s.58

²⁶⁴ Bennigsen, **a.g.e.**, s.221-224

²⁶⁵ **a.g.e.**, s.115

Asya'da İslam'ın ana unsurlarından biridir ve tasavvuf ile olan bağı da bilinen bir gerçektir. Bunun birinci nedeni, birçok evliyanın mutasavvıf olmasından ve ikinci nedeni de kutsal yerler, türbeler ve türbelerde gerçekleştirilen ibadetlerin İnanların kontrolünde yapılmalarından kaynaklanmaktadır. Sovyetler tarafından başlatılan din karşıtı kampanyalarından önce, Orta Asya türbeleri, ibadet ve dini uygulamaların başlıca merkezleriydi. En iyi bilinen türbeler; **Türkistan'da** Hoca Ahmed Yesevi, **Buhara'da** Şeyh Bahaüddin Nakşbend, **Köhne-Ürgenç'te** Necmeddin kübra ve **Oş'taki** Taht-ı Süleyman türbeleridir.²⁶⁶

Müslüman halk dini hayatını camilerden, ziyaret yerlerine kaydırmıştır. Çoğunlukla yakın geçmişte Ruslarla savaşırken şehit düşen tarikat şeyhlerinin mezarlarından oluşan bu mekânları ziyaret etmek, onlar için çok büyük önem arz etmektedir. Hatta öyle ki “demir perde” gerisinde hac ibadetine imkân bulamayan Müslüman halk, kutsiyet atfettiği bu mekânları hac yapma gibi telakki eder olmuştur. Tarikat mensupları, halkın bu teveccühünü gördükleri için, buralarda vaazlar vererek, zikir meclisleri düzenleyerek ve çeşitli meselelerde görüş alış verişinde bulunarak onları etkilemeyi başarmışlardır.²⁶⁷

Tarikatların türbelerdeki bu faaliyetleri Sovyet idarecileri tedbir almaya zorlamış ve Resmi ulemayı tasavvufa karşı tavır almaya zorlamışlardır. Tasavvufla mücadele konusunda **Bennigsen'in** ifadesiyle “*samimiyetleri kesin olmasa da, resmi*

²⁶⁶ Thierry Zarcone, “XX. Yüzyılda Tataristan ve Orta Asya'da Tasavvufi Hareketler”, **Türkler**, C.19, s.49

²⁶⁷ Türer, **Sovyetler**, s.59

âlimler Rus yönetiminin az veya çok yardımcı olmuştur.”²⁶⁸.Bu genel siyaset çerçevesinde, Diniye Nezareti mutasavvıflara karşı tavır almaya ve kutsal yerlerle mücadele etmeye çağırılmıştır. Bunun üzerine Eylül 1958’de kendisi de bir Nakşi olan Müftü **Z. Babahanov** Kırgızistan’ın Oş şehrindeki Taht-ı Süleyman’ın ziyaretini takbih eden bir fetva, Şubat 1959’da ise bütün bu tür yerlerin ziyaretini yasaklayan bir fetva yayınladı. ²⁶⁹

Orta Asya ve Kazakistan Diniye Nezareti’nin pek çok yöneticisi ve üyesi bile işan veya meşhur işanların soyundandırlar. Nitekim Diniye Nezareti işanlığı yasakladığında, onu yasaklamak tamamen şekilden ibaret kalmaktadır.²⁷⁰

“ Tasavvuf ilahi ahlakla ahlaklanmak demektir. Tasavvuf, bencillikten kurtulup diğergam olmaktır, kendinden çok başkalarını düşünmektir. Herkese dost olmak, kimseye yük olmamak, gül bahçesinin gülü olmak, fakat diken olmamaktır.”²⁷¹ Bu prensiplerle yola çıkan tarikat mensupları, insanlarla kolayca kaynaşarak toplumla iç içe yaşamış onların sevinç ve kederlerini paylaşmış birer sivil kuruluş olmuşlardır.

Tarikat önderleri Rusların yaklaşık iki asır süren dinsizleştirme faaliyetlerine ve baskılarına boyun eğmemiş, silahlı mücadele imkânının kalmadığı işgal

²⁶⁸ Bennigsen, **a.g.e.**, s. 215

²⁶⁹ Erşahin, **a.g.e.**, s.407 ; Bennigsen, **a.g.e.**, s. 215-216

²⁷⁰ Bennigsen, **a.g.e.**,s.220

²⁷¹ Mehmet Demirci, Müslüman Türklere Tasavvuf, **Türkler**, C.5, s.490

dönemlerinde bile her fırsattan istifade ederek “ İslam’ın gönüllü misyonerliği”ni yapmak suretiyle Müslümanların dini, milli ve kültürel kimliklerini muhafaza etmeyi başarmışlardır. **Bennigsen**’in şu sözleri de bu gerçeğin bir ifadesidir: “*Şayet her şeye rağmen o bölgede İslamiyet bir iman, bir hayat tarzı ve bir dini yaşantı olarak varlığını devam ettirebilmişse; bu, tarikatlar sayesinde olmuştur.*” Yine **Mallitski** adlı bir Rus İslamoğunun söylemiş olduğu şu sözler de tarikatların Türkistan tarihindeki yerini çok iyi anlatmaktadır: “ *İslam’ın resmi inanç esaslarının donuk olmasından dolayı, İslam dünyasındaki bütün entelektüel hareketler, tekrar tasavvuf bayrağına sarılmak zorundadır. İslam’ın rönesansı ancak tasavvuf sayesinde gerçekleşebilir. Her yeni fikir, her dini veya siyasi hareket, tasavvuf bayrağına sarılmak zorunda kalacaktır.*”²⁷²

IV. BAĞIMSIZLIK DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN’DA DİNİ HAYAT VE SUFİZM

1991 yılı sonunda Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla, Orta Asya devletlerinde yeniden bir diriliş başlamış ve İslam yeniden tüm canlılığıyla siyasetteki ve toplumdaki yerini almıştır.

Sovyetler Birliği, Orta Asya geneli üzerinde hâkim olabilmek için ilk zamanlarda İslamiyeti bir araç olarak kullanmışlardır. Ancak bir süre sonra da İslamın dış politikada etkin unsur olabileceği düşünülerek bu sefer de Orta Asya’daki İslam, dış politika yapım aracı olarak lanse edilmiştir. Nitekim yaklaşık yetmiş yıllık

²⁷² Bennigsen, **a.g.e.**, s. 230-231

Sovyet Rusya tarihine baktığımızda İslamiyet'ten beklediği çıkarı hiçbir zaman elde edememiştir. Hatta kendi bünyesindeki Müslümanlardan ağır darbeler yemiştir. Dünyanın hiçbir yerinde dinsel duygular bu kadar uzun süre, bu kadar insafsızca bastırılmış ve bu kadar büyük coşkuyla yeniden canlandırılmış değildir. Bu canlanış, belirli evrelerden geçerek beş yıl gibi kısa bir süre içinde gerçekleştirilmiştir.²⁷³

SSCB'nin dağılmasından sonra, Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde tekrar İslamiyet'in iç politika oluşturma gücü artmıştır. Hatta bazı makamlarda Orta Asya üzerinde dine dayalı bir cumhuriyetin kurulabileceği söylentileri başlamıştır. Çünkü bağımsızlık sonrası dine yönelme aktif bir hal almaya başlamıştır. **Fahrettin Canbaş**'ın "Türk Cumhuriyetlerinde Demokratikleşmeyi etkileyen Faktörle" adlı makalesinde yaptığı şu yorum son derece doğrudur:

"SSCB döneminde başlatılan Müslümanları yok etme ve ateizm politikaları başarısızlığa ulaşmıştır. Sovyet Rusya dini yok edememiştir. Bu gün Orta Asya'da İslam yükselen güçtür. Komünist ideolojinin çökmesiyle oluşan ideoloji boşluğunu Milliyetçilik ve İslam doldurmuştur. İslam, sadece bir din değil, Türkleri Ruslardan ve diğer etnik gruplardan ayıran bir kimliktir."²⁷⁴

²⁷³ Ahmet Raşid, "**Orta Asya'nın Dirilişi**", İslam mı?, Milliyetçilik mi?, çev.Osman Ç.Deniztekin,İstanbul 1995,s.285-286

²⁷⁴ Fahrettin Canbaş, "Türk Cumhuriyetlerinde Demokratikleşmeyi Etkileyen Faktörler", **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, Editör, Mim Kemal Öke, Bursa, 1995, s.307

Sovyetler Birliği'nin dağılışıyla Orta Asya'da komünizm oyunları bitmiş ve tekrar Milliyetçilik ve İslam temel unsur olmuşlardır. Bölgede İslam kimliğinin yeniden tesis edilebilmesi için güçlü bir hareket mevcuttur. Bunun en belirgin göstergesi, cami inşası yönündeki bir dalgalanmadır. Örneğin, Kırgızistan'da 1987'de ibadete açık sadece 37 cami vardır, ancak 1994 yılına gelindiğinde bu rakam yaklaşık 1.000 olmuştur; aynı dönemde Özbekistan'da cami sayısı 87'den 3.000'e çıkmıştır. Aynı durum diğer Orta Asya devletlerinde de gözlenmektedir. Üstelik birçok Müslüman Okulu ve medrese açılmıştır ve çocuklar ile yetişkinlere Arapça, Kur'an ve dinle ilgili konular üzerinde kurslar verilmeye başlanmıştır. 1994 yılına gelindiğinde bu yeni eğilim yavaş yavaş kaybolmaya başlamış ve camilere gitme oranında önemli bir düşüş gözlenmiştir. Daha sonraları bu durumda kademeli bir toparlanmanın meydana gelmiştir.²⁷⁵

Tarihten gelen sıfatlarıyla Yeni Kadimlerle (İslamcılık), Yeni Ceditçiler (Milliyetçilik) bunlar; Orta Asya'da bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren radikalleşmeye başlayan İslamcık kendi adına şimdi terör ve gerilla savaşı yöntemleriyle harekete geçmişlerdir.²⁷⁶ Bunların en iyi örneklerinden birisi

²⁷⁵ Shirin Akıner, **Sovyet Sonrası Orta Asya Cumhuriyetlerinde Modernleşme, Siyaset ve İslam**, çev. Barış Öngel, Türkler, c.19,s.44

²⁷⁶ İrfan Ülkü; **Moskovayla İslam Arasında Orta Asya**, İstanbul 2002,s.95.

Afganistan, Pakistan ve İnan'da olduğu gibi: İslami kimliğe sahip bir İslam devleti kurmayı amaçlayan dini muhaliflerin 1999'da yaşattıkları **Batken** olaylarıdır.²⁷⁷

Yine Özbekistan Cumhuriyetinin kuruluş yıllarında komünizmin yıkılmasını ve İslami bir cumhuriyetin kurulmasını isteyen **İslami Rönesans Hareketi, Timur'un Varisleri Partisi, İstiklal Yolu** gibi bazı siyasi partiler kurulmuştur.²⁷⁸

Özbekistan İslami Hareketi hükümet politikalarını yüksek sesle eleştirmekte ve resmi İslam hiyerarşilerini yozlaşmış ve manevi olarak görmektedir. Hükümeti ve ülkedeki anayasal düzeni güç kullanarak düşürmeyi ve bunun yerine İslam'ın ilk dönemlerindeki halifelik düzenine benzer bir modelle bir İslam devleti kurmayı planlamakla suçlanmaktadırlar.²⁷⁹

Orta Asya'da bu tür radikal hareketler halk tarafından desteklenmemektedir. Çünkü " halkın kafasındaki İslam anlayışı ile radikal İslam anlayışı birbirine hiçbir açıdan uymamaktadır."²⁸⁰ Yerel halk, hiçbir zaman hilafetin güçlendirilmesi veya Orta Asya bölgesinde bu tip oluşumlara hizmet edilmesinden yana değildirler.

²⁷⁷ Bahaaddin Yazıcı, **Sıcak Nokta: Orta Asya, Orta Asya'da Yeniden Yapılanma ve Terör**, İstanbul, 2003,s. 83

²⁷⁸ B.Brown, "Orta Asya : Beklenmedik Bağımsızlığın İlk Yılı",çev.O.Bekar, **Yeni Forum**, 14/287,Ankara, 1993,s.24

²⁷⁹ Akıner, **a.g.e.**, s.45

²⁸⁰ Ertan Efegil, **a.g.e.**, s. 79

Orta Asya'da radikal İslam'ın kök salmasının önünde önemli engeller vardır. Nüfusun büyük çoğunluğunun Hanefi geleneğine bağlı Sünnilerden oluşması, Orta Asya'yı mezhepçi inançlar doğrultusunda bölmek mümkün olmayacaktır.²⁸¹

Bu gün Türk dünyası ciddi bir misyonerlik baskısı altındadır. Özellikle Orta Asya'da komünizmin olumsuz etkileri sonucunda, dini değerlerinden mahrum kalan insanlar, bölgedeki misyonerlerin etkisi altına girmektedirler. Sovyet Rusya döneminde bunun canlı örneklerini görmek mümkündür. Buna **Mustafa Erdem**'in "Kırgız Türkleri" adlı çalışmasında verdiği şu örnekte olduğu gibi misyoner kuruluşlar, basın ve medyadan yararlanarak din sömürüsü yapmaktadırlar. Mustafa Erdem'in "**Kırgız Türkleri**" adlı çalışmasında verdiği örnek şöyledir.

" Rus işgali döneminde, Türk dünyasına çok sayıda (belki milyonlarca) Rus nüfus yerleştirilmiştir. Bu nüfusun çok az kısmı dışında SSCB'nin dağılmasından sonra kendi vatanına gitmemişlerdir ve Türkler arasında yaşamaya devam etmişlerdir. (Halen daha devam etmektedirler.) Farklı kültür ve gelenekleri olan bu insanlar, komünizm sonrası dönemde Müslümanlar gibi kendi dini ve milli kültürlerini aramak ve yaşatmak telaşına düşmüşlerdir. Hıristiyan dünyası öncelikle, etnik ve dini ortaklıkları bu insanları yeniden Hıristiyanlaştırmak için yoğun bir misyonerlik faaliyetlerine başlamışlardır."²⁸²

²⁸¹ Raşid, **a.g.e.**, s.288

²⁸² Mustafa Erdem, "Kırgız Türkleri", **Sosyal Antropoloji Araştırmaları**, Ankara 2000, s.51

Geçmişte misyonerlik faaliyetlerinin çoğu ancak veya sadece Ortodoks Ruslarını Hıristiyanlığı tanıtmak için yürütülürken, bu faaliyetler günümüzde komünizmin etkisiyle kültürel değerlerinden koparılmaya çalışılmış olan Orta Asya Müslümanlarını Hıristiyanlaştırmak yönünde bir değişim göstermiştir.²⁸³

Bağımsızlık Döneminde Tasavvuf ve Tarikatların Durumu :1991’de SSCB’nin dağılmasından ve Orta Asya’nın diğer Müslüman dünyasına açılmasından sonra, Orta Asya’da yabancı bazı tasavvuf akımları yayılmış ve bazıları başarılı olmuştur. Bunlar arasında en çok temsilci toplayan ve en organize olan yabancı tasavvuf hareketi Türkiye’den gelenlerdir. Nakşibendî tarikatına bağlı olan **İskenderpaşa** cemaatinin, 1994’ten beri Buhara’da ve Özbekistan’ın diğer şehirlerinde de temsilcileri bulunmaktadır. Diğer bir tarikat da Osmanlı Nakşibendî- Halidiye’nin bir kolu olan ve **Menzilköyü Cemaati** olarak bilinen bir gruptur. Türkiye’den 1992 yılında Özbekistan’a getirilmiştir ve halen Fergana, Taşkent, Buhara gibi bazı yerlerde de etkindirler.²⁸⁴

Özbek Devleti’nin ve Orta Asya politikalarının genel olarak tasavvuf ve tarikat karşısındaki tepkileri karışıktır. Tasavvuf doktrininin aşırılıklarından temizlenen bazı unsurlar kabul görmüş ve yeni cumhuriyetlerin kimlik arayışlarında siyasiler tarafından hoş karşılanmışlardır. Yine de tarikat sistemi kesin bir şekilde

²⁸³ Sinan Civelek, **Kırgızistan İç Politikasını Oluşturan Etmenler**, Kocaeli, 2004, (<http://sks.kou.edu.tr/kouli/akademik/aka29.asp>)

²⁸⁴ Zarccone, **a.g.m.**, s.52

reddedilmektedir. Örneğin Özbek Devleti mutasavvıf zinciri ve özellikle Nakşibendîler konusunda ihtiyatlıdır ve onları tanımamaktadır. Bu durumun aksine, Nakşibendî ve Yesevi fikirleri yeni toplum tarafından benimsenmiş ve kabul edilmiştir. 1993 yılından beri, Özbekler Ahmet Yesevi, Ubeydullah Ahrar ve Bahaeddin Nakşibend gibi büyük Mutasavvıfların anılması amacıyla Semerkant, Buhara ve Taşkent'te uluslar arası sempozyumlar düzenlemişlerdir.²⁸⁵

SSCB'nin dağılması ve tasavvuf ve mutasavvıflar için yaralı olmasına rağmen şeyhler ve dervişlere tam bir özgürlük getirmemiştir. Bazı Orta Asya ülkelerinde ve özellikle Özbekistan'da tasavvuf, modernliğin gereklerine uyma şartı ile kabul görmüş, fakat tarikatların tanınması gündemde yer almamıştır.²⁸⁶

Bağımsızlık sonrası ortaya çıkan Türk Cumhuriyetlerine Türkiye'den giderek faaliyete geçen dini oluşumların çalışmaları bölgesel şartlara göre değişiklik göstermektedir. Ancak 11 Eylül'le başlayan küresel terör tehdidi Türkiye'nin Türk dünyası ile olan ilişkilerinde Türkiye adına faaliyet gösterdiğini iddia eden söz konusu oluşumların ilişkileri riske sokacak potansiyeli de bünyesinde taşıdıklarını söyleyebiliriz.

²⁸⁵ a.g.m.s.52

²⁸⁶ a.g.e., s.52

SONUÇ

Türkistan, Türk- İslam uygarlığının en önemli merkezlerinden biridir. Müslümanlarla VIII. asırda karşılaşan bu coğrafyada, İslam kısa sürede halkın hayat tarzına, kültürüne, sanatına, bilim hayatına hâkim oldu. Bölgede halk tarafından yeterince benimsenmemiş olan Yahudilik, Hıristiyanlık, Budizm ve Maniheizm gibi eski dinler İslam karşısında bir varlık gösteremediler.

Türkistan coğrafyası, İslamiyet'le beraber eş zamanlı olarak mutasavvıflarla da tanışmaya başladı. Medrese eğitimi almış tasavvuf erbabı dervişler ticaret kervanlarına katılarak bu coğrafyaya gelmişler ve Türkler arasında tasavvuf cereyanını yavaş yavaş kuvvetlendirmişlerdir. Buhara, Semerkant gibi büyük İslam merkezlerinden içerilere yayılan bu dervişler, göçebe Türkler arasına yeni bir dinin akidelerini götürmüşlerdir. Ruhani bir hava içinde yaşayan sufiler, İslam dogmatizmine uymakta zorluk çeken Bozkırlı kitleler üzerinde etkili olmuşlardır.

İslamiyet'le beraber Türkistan'da yayılmaya başlayan sufi düşünce, Ahmed Yesevi ile beraber teşkilatlı bir yapıya dönüşmüş, önceleri İslami kaideleri yayma amacı güden bu yapılanma, zamanla devrin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısı üzerinde de etkilerini göstermiştir.

Selçuklular ve **Harezmşahlar** zamanında Müslüman Türk memleketlerinin hemen her tarafında ve bilhassa Müslüman-İran tesirlerinin en fazla hissedildiği medeni büyük şehirlerde tasavvuf cereyanı çok kuvvetli bir şekilde yerleşmiştir. O

zaman sürekli ve büyük karışıklıklar içinde çalkalanan İslam âleminin kendisine körü körüne itaat eden binlerce müride sahip olan büyük şeyhler çok önemli siyasi roller oynayabileceği düşünülürse, hükümdarlar onları yerine göre bazen cebr ve tehdit, bazen de iltifat etmek suretiyle idareye mecburiyet görüyorlardı.

İslam dininin geniş coğrafyalara yayılması ile tasavvufi faaliyetler de artarak devam etmiş, XII. ve XIII. asırlara gelindiğinde Orta Asya tasavvuf ve tarikatların en yoğun olduğu bölgelerden biri haline gelmiştir. Artık kırsal bölgede yaşayan en sade insandan, en üst kademedeki devlet yöneticisine kadar pek çok kimse Tasavvuf büyüklerinin manevi tesir sahasına girmiştir. Bu faaliyetlerin bir sonucu olarak, **Yeseviyye**, **Kübreviyye**, **Nakşibendiyye** gibi büyük tarikatlar söz konusu dönemde Orta Asya'da kurulmuşlardır.

Orta Asya Türk dünyasında İslam'ın bir daha çıkmamacasına yerleşip kök salmasında Tasavvuf ve tarikat erbabının bölgede sürdürdükleri yoğun ve sürekli irşad faaliyetlerinin çok büyük tesiri olmuştur. Moğol İstilasının hüküm sürdüğü dönemlerde bu tarikatlar insanların en önemli sığınağı olmuştur. Özellikle XIV. asırda hızla bir gelişme dönemine giren **Nakşibendiyye** tarikatı, Müslüman toplumların yeni bir ruhla canlanmalarına sebep olmuş ve onları taze bir iman şevkiyle doldürmüştür. Asya Müslümanı, pirlere ve onların müridlerinin ellerinde, görülmemiş tarzda tarikatlara taraftar haline gelmiştir. Diğer taraftan bu tarikatlar, Moğollar'a yönelik olarak şuurlu bir tebliğ faaliyeti de sürdürmüş ve onların Müslüman olmalarına çalışmışlardır.

Moğol İstilası döneminden sonra da sufi tarikatlar Orta Asya Türk toplumlarının Müslümanlaşmasında önemli bir sosyal ve siyasi faktör olmaya devam etmişlerdir. Bu dönemde güneyden ve batıdan gelen Müslüman mürşid tacirler, önemli bir engelle karşılaşmadan İslam'ı tebliğ etmişlerdir. Kaydetmek gerekir ki, bölge halkaları arasında İslamiyet'in yayılmasına önemli katkı sağlayan **Yesevi** ve **Nakşibendî** dervişleri **Kazakların** İslamlaşması için de büyük çaba harcamışlardır.

XIV. asrın ikinci yarısında **Timurlular**, XV. asrın birinci yarısından itibaren **Özbekler ve Özbek hanlıkları** ile Türkistan'da, mevcut tarikatların faaliyetleri sayesinde dini yapı Rus istilasına kadar bütün canlılığını koruyarak devam etmiştir. Timur iktidar mücadeleleri verirken bir taraftan da halk üzerindeki nüfuzunu kurmak ve yerleştirmek için hocalara ve şeyhlere dayanma siyaseti gütmüştür.

Timur ve onun evlatları döneminde şeyhlerin çoğu **Nakşibendî** tarikatı mensubuydular. Buna rağmen Ahmed Yesevi kültürü de ehemmiyetten düşmemiştir. Ahmed Yesevi ve peygamber zevcelerinin mezarını yaptırarak **din ve tasavvufa** saygısını gösteren **Timur**, Mazenderan'da da peygamberin sahabesinin hatırasını aşağılayan Şii dervişleri cezalandırmıştır. Timur'un bu davranışları iktidarını kuvvetlendirmek için takip ettiği dini politikalarını gösteren akılcı tutumunun canlı bir örneğidir.

Timur ve çocukları zamanında Orta Asya en parlak devresini geçirmiştir. Timurlular devri en son tahlilde yine skolâstiğin ve tasavvufun galebesi devridir.

Nitekim XV. asır **Cami** ve **Hoca Ubeydullah Ahrar** gibi bir takım büyük şair ve **mutasavvıflar** yetiştirmiştir.

Özbekler ve Özbek hanlıkları döneminde hanlar, kamuoyu desteğini kazanmak için çoğu zaman **dini kimliklerini** ön plana çıkardılar. Hanlıklar döneminde millet kavramını daha çok İslamiyet ve bulunduğu şehre bağlılık belirliyordu. Bu nedenle de hanlıklar sürekli çatışma halindeydi. Bu çatışmalar Özbekleri zayıflatırken Rusların da bölgeye yayılmalarına zemin hazırladı.

Kendi içlerinde karışık olan hanlıklar Rusların işgallerine hazırlıklı değildi. Ruslar kısa sürede Türkistan coğrafyasını istila ettiler. Böylece Türkistan coğrafyasında yetmiş yıllık baskı ve sömürü politikası başlamış oldu.

Türkistan'ın işgalinden sonra Ruslar, Müslümanların din işlerine karışmaz gibi görünmekle beraber, mutaassıp din adamlarını el altından desteklemek suretiyle, halk arasında yenileşme ve uyanış hareketlerini önlemeye ve Türkistan halkını cehalet ve gerilik içinde manen çürütmeye ve böylece halkı Ruslaştırmak için zemin hazırlamaya çalışmışlardır. Bu maksatla Çarlık Rusya dinin, gerçek din adamları tarafından merkezden yönetilmesine müsaade etmemiştir. Rusya'nın bu politikalarına karşı din adamları, Ruslara karşı daima temkinli davranmasını bilmişlerdir. Bu davranış milliyetin muhafazası için, bir nevi milli mücadele anlamını taşıyordu.

Rus hakimiyetine karşı aydınlar arasında, kültür sahasında bir uyanış ve mücadele dönemi başlamıştır. Bu dönemde Kursavi, Mercani gibi ileri görüşlü din alimleri İslami eğitimde reform yapma hareketinin öncüleri olmuşlardır. Kıımlı İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İş'te Birlik" parolası da bir uyanış hareketinin başlangıcı olmuştur. Aydınların özellikle İslami eğitimde reform hareketini destekleyenler **Cedidciler** adıyla, yenileşme hareketlerinin halkı Ruslaştırmaya iteçeğine inanan muhafazakar grup da **Kadimciler** adıyla faaliyetlerde bulunmuşlardır. Türkistan'da cedidci grubun düşünceleri fazla ses getirmemiş ve muhafazakarların görüşleri her zaman daha güçlü olmuştur.

İslam'ın çeşitli tarikatlarına mensup olanlar, bilhassa **Nakşibendî Tarikatı'na** mensup dervişler de, İslam'ın propagandasını yapmak, halkın dikkatini bir Müslüman'ın görevleri üzerine çekmek için diyar diyar dolaşıyor ve bu arada Müslümanların Ruslarla işbirliği etmemeleri için nasihat ediyorlardı. Bilhassa kırsal kesimdeki ileri gelen soylulardan daha etkili olan **sufi tarikatların** liderleri olmak üzere, bunlar Rusya'ya karşı şiddetli birer düşman olarak faaliyet göstermişlerdir.

Bu arada Rusların kendi içlerinde iç karışıklıklar başlamış ve Ruslar arasında başlayan iktidar mücadelesini Ekim 1917'de Bolşeviklerin önderliğindeki komünistler kazanmıştır. Komünist rejim ilk hedef olarak İslamiyet'i ele almış ve dinsizleştirme politikasını tüm Türkistan bölgesinde uygulamıştır.

Müslümanlar Sovyetlerin dinsizleştirme siyasetine ve baskılarına Basmacılar hareketi ile karşı koymuşlardır. Bu hareketin liderlerinin çoğu Nakşibendiyye

tarikatinin şeyhlerindedir. Ancak Basmacılar hareketi başarıya ulaşmamış ve Sovyetler daha sert tedbirlerle politikalarına devam etmişlerdir.

Sovyetlerin dinsizleştirme politikası uygulamalarında Müslümanların inanç sistemine her anlamda müdahale etmiş, camiler kapatılmış, din adamları tutuklanmış, medreseler kapatılmış, Müslümanların her türlü yayın hakları yasaklanmış ve insanların her türlü ibadet hakkı ellerinden alınmıştır. Sovyetler kimi zaman da siyasetleri icabı Müslümanlara bir takım ödünler vermek zorunda kalmışlar ve çok az sayıda caminin açılmasına müsaade etmişler, dinsizleştirme politikalarını dönem dönem yavaşlatmışlardır.

Sovyet döneminde, resmi İslam müesseselerinin yeterli olmayışı ve Müslümanların ihtiyaçlarına cevap verememesi, Sovyet yönetiminin cami dışında her türlü dini faaliyeti yasaklayıp, camileri de büyük çapta kapatması ve fonksiyon dışı bırakması, Müslümanları doğal olarak başka arayışlara sevk etmiş ve onlar, içine düştükleri boşluğu tarikatlar vasıtasıyla doldurma yoluna gitmişlerdir. Tarikat ileri gelenleri, mevcut şartlar dâhilinde, Müslümanların dini ve kültürel kimliklerini muhafaza edebilmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Bu maksatla, İslam'ın temel ilkelerinin ve Arapça'nın öğretildiği gizli okullar açmışlar, evler tahsis etmişler; Müslümanların sünnet, nikah ve defin işleri gibi dini vazifelerini yerine getirmişlerdir.

Tarikat önderleri Rusların yaklaşık iki asır süren Ruslaştırma faaliyetlerine ve baskılarına boyun eğmemiş, silahlı mücadele imkânının kalmadığı işgal

dönemlerinde bile her fırsattan istifade ederek “ İslam’ın gönüllü misyonerliği”ni yapmak suretiyle Müslümanların dini, milli ve kültürel kimliklerini muhafaza etmeyi başarmışlardır. **Bennigsen**’in şu sözleri de bu gerçeğin bir ifadesidir: “Şayet her şeye rağmen o bölgede İslamiyet bir iman, bir hayat tarzı ve bir dini yaşantı olarak varlığını devam ettirebilmişse; bu, tarikatlar sayesinde olmuştur.”

SSCB’nin dağılmasından sonra, Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde tekrar İslamiyet’in iç politika oluşturma gücü artmıştır. Hatta bazı makamlarda Orta Asya üzerinde dine dayalı bir cumhuriyetin kurulabileceği söylentileri başlamıştır. Çünkü bağımsızlık sonrası dine yönelme aktif bir hal almaya başlamıştır.

SSCB döneminde başlatılan Müslümanları yok etme ve ateizm politikaları başarısızlığa ulaşmıştır. Sovyet Rusya dini yok edememiştir. Bu gün Orta Asya’da İslam yükselen güçtür. Komünist ideolojinin çökmesiyle oluşan ideoloji boşluğunu Milliyetçilik ve İslam doldurmuştur. İslam, sadece bir din değil, Türkleri Ruslardan ve diğer etnik gruplardan ayıran bir kimliktir.

TEZ ÖZETİ

Müslüman Türk dünyasının önemli bir bölümünü teşkil eden Türkistan, VIII. asırda İslamiyetle tanışmış, X. asırdan itibaren İslamiyeti bir din olarak benimsemiş ve o andan itibaren İslamiyet Türk kültürünün, sosyal ve siyasi düzeninin ayrılmaz bir parçası olarak günümüze dek varlığını devam ettirmiştir.

Biz bu çalışmamızda, Türkistan bölgesinin İslamiyetle tanışması ve XIX. asra kadar gelen süreçte tarikatların faaliyetlerini araştırarak, özellikle Sovyet dönemi Türkistan'ında bu tarikatların siyasi, sosyal yapıya etkilerini tespit etmeye çalıştık.

Araştırmalarımız bizi sufi tarikatların faaliyetleri konusunda şu sonuca ulaştırdı:

Miladi VIII. asırdan itibaren fiilen kendini gösteren tasavvuf hareketi, İslamın hızla yayılmasını ve İslami değerlerin fert ve toplumlarda en iyi şekilde yerleşip yaşanılır hale gelmesini gaye edinmiş ve bir nevi İslam misyonerliği görevini üstlenmiştir. Başlangıçta bireysel olarak yaşanan bu mistik düşünce, kısa sürede teşkilatlı bir yapıya kavuşmuş ve yapılanmalarının devrin sultanlarının ve devlet adamları tarafından tanınması ile toplumların siyasi- sosyal ve ekonomik hayatında önemli bir yer almıştır.

İslami kaideleri toplumda canlı tutmayı sağlayan ve toplumların en sıkıntılı anlarında sığındığı bir yapı olarak tarikatlar, XVIII. Asırda Rusların Türkistan bölgesine girmesiyle farklı bir misyon üstlenmek durumunda kalmışlardır. Karşılarında İslami değerleri kabul etmeyen ve dinsizlik politikalarını yerleştirmeye çalışan komünist bir düşünce ile karşılaşan Türkistan halkı yine uzun yıllar sürecektir sıkıntılı günlerinde tarikatlara sığınmışlardır. Tarikat ileri gelenleri, Rusların yaklaşık iki asır süren dinsizleştirme faaliyetlerine ve baskılarına boyun eğmemiş,

silahlı m¼cadele imkanının kalmadığı işgal d¼nemlerinde bile her fırsattan istifade ederek, mevcut şartlar dahilinde, M¼sl¼manların dini ve k¼lt¼rel kimliklerini muhafaza edebilmek i¼in ellerinden geleni yapmışlardır. Bu maksatla, İslamın temel ilkelerinin ve Arap¼a'nın d¼ğretildiđi gizli okullar a¼mıřlar, evler tahsis etmişler; M¼sl¼manların s¼nnet, nikah ve defin işleri gibi dini vazifelerini yerine getirmişlerdir. Tarikatların bu faaliyetleri sonucunda, SSCB d¼neminde başlatılan M¼sl¼manları yok etme ve ateizm politikaları başarısızlığa ulaşmıştır.

SUMMARY

Turkestan, which constitutes important part of Turkish Mussulman world, have met with Islamism in VII. Century, adopted Islamism as a religion as from X. century, and maintained its entity as a inseperable part of Islamic Turkish culture, social and politic regularity since then.

In this study, we tried to establish effects of “sufi” sects on politic and social structure especially in Soviet Turkestan age by researching meeting of Turkestan area with Islamism and activity of this sects in duration which continue until XIX. century.

Our researh lead to us these results about activity of “sufi” sects:

Mystisizm movemet, which shows itself as from VII. Century, aimed at spreading Islamizm and making Islamic merits more settled and livable, undertook a kind of Islam mission. Lived as indiviually at the beginning, this mystich thought reached a more organizational structure in a short time, and took an important place in politic, social and economic life of societies by being recognized by sultans and statesman of the age.

Sects, which provided to keep alive Islamic rules, and which were a structure that societies took refuge in their troubled time, had to undertake a different mission with Russians’ occupying Turkestan area in XVIII. Century.

Meeting with a communist thought which do not accept Islamic merits and tries to replace atheism politics, Turkestan public took refuge sects in troubled days which will continued for a long time again. Dignitaries of sects have not succumbed to Russians’ activities and pressure which aimed at making atheist; even in times that there was not a possibility for battle with weapons, they endeavored as could as

they can to protect Muselmans' religional and cultural identities by taking advantage of every opportunity under present conditions. For this aim, they opened secret schools that basic principles of Islam and Arabic were taught, they allocated houses and they fulfilled religional duties such as circumcission, wedding and burying. As a result of these activities of sects, slaughtering Muselmans and atheism politics that was started SSCB age failed.

BİBLİYOGRAFYA

- Aka, İsmail, **Timur ve Devleti**, Ankara, 1991.
- Akçalı, Pınar, **Orta Asya'da İslami Uyanış**, Radikal İslami Hareketler ve Bu Hareketlerin Bölge Politikasına Etkileri, İstanbul, 2003.
- Akner, Shirin, Sovyet Sonrası Orta Asya Cumhuriyetlerinde Modernleşme, Siyaset ve İslam, çev. Barış Öngel, **Türkler**, C.19.
- Altıntaş, Hayrani, **Tasavvuf Tarihi**, Ankara, 1986.
- Arat, Reşit.R., “Hakim Ata” , **İslam Ansiklopedisi**, C.V., İstanbul, 1950.
- Arnold, T.W., **İntişar-ı İslam Tarihi**, I-III, Hasan Gündüzler, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1971.
- Bala, Mirza, “Buhara”, **İslam Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul, 1988.
- Bala, Mirza, “Hokand”, **İslam Ansiklopedisi**, C.V., İstanbul, 1950.
- Barthold, Wilhelm, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, haz., K.Y.Koprman, A.İsmail Aka, Ankara, 1975.
- Barthold, Wilhelm, **Uluğ Bey ve Zamanı**, çev.İsmail Aka, Ankara, 1997.
- Barthold, V.V., “Ebülhayr”, **İslam Ansiklopedisi**, C. IV., İstanbul, 1945.
- Barthold, V.V., “Türkistan” , **İslam Ansiklopedisi**, XII/2
- Barthold, V.V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. H.D.Yıldız, Ankara, 1990.
- Barthold, V.V., “17.Asırda Özbek Hanları Saraylarındaki Merasim”, çev. A.İnan, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, I, 1941-42, 182-192.
- Bennigsen, Alexandre, “Sovyet Müslümanları ve İslam Dünyası”, **Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar**, ed S.E. Wimbush, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Ankara, 1988.
- Bennigsen, Alexandre, **Sovyet Müslümanları ve İslam Dünyası**, çev. Orhan Türköz,

- Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, yıl 2, sayı 11, cilt 2, Nisan 1981.
- Bennigsen,Alexandre, Lemercier, Quequeljay Chantal., **Sultan Galiyev ve Rusya Müslümanları**, çev.Nezih Uzel, İstanbul, 1981.
- Bennigsen, Alexandre, Lemercier, Quequeljay Chantal, Stepte Ezan Sesleri, **Sovyet Rejimi Altında İslam'ın 400 Yılı**, çev, Nezih Uzel, İstanbul,1981.
- Bennigsen, Alexandre, Lemercier, Quequeljay Chantal ,**Sufi ve Komiser Rusya'da İslam Tarikatları**, çev.Osman Türer, Akçağ Yayınevi,Ankara,1988.
- Berthels,E., “Necmeddin Kübra”, **İslam Ansiklopedisi**, C. IX., İstanbul, 1964.
- Bouvat,L., “Şibani Han”, **İslam Ansiklopedisi**, C. XI., İstanbul, 1970.
- Brown, B., “Orta Asya : Beklenmedik Bağımsızlığın İlk Yılı”,çev.O.Bekar, **Yeni Forum**, 14/287,Ankara, 1993.
- Canbaş, Fahrettin; “Türk Cumhuriyetlerinde Demokratikleşmeyi Etkileyen Faktörler”, **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, Editör, Mim Kemal Öke, Bursa, 1995.
- Civelek, Sinan, **Kırgızistan İç Politikasını Oluşturan Etmenler**, Kocaeli,2004, (<http://sks.kou.edu.tr/kouli/akademik/aka29.asp>)
- Demirci, Mehmet, Müslüman Türklerde Tasavvuf, **Türkler**, C.5
- D'encausse, Helene Carrere, **Parçalanan İmparatorluk**, Sovyetler Birliği'nde Halkların İsyanı, çev. Nezih Uzel, 1984.
- Devlet, Nadir, **Çağdaş Türkiler**, (Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi'ne ek), İstanbul,1993.
- Devlet, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara,1999.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İstanbul, 1989,VI.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İstanbul,1989, IX.

- Edward, Said, **Haberlerin Ağında İslam**, çev.Alev Alatlı, İstanbul,2000.
- Efegil, Ertan; Akçalı, Pınar, **Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, İslam, Milliyet ve Etnisite**, İstanbul 2003.
- Eraydın, Selçuk, **Tasavvuf ve Tarikatlar**,İstanbul,1994.
- Erdem, Mustafa, Kırgız Türkleri, **Sosyal Antropoloji Araştırmaları**, Ankara 2000.
- Erşahin, Seyfettin, **Türkistan'da İslam ve Müslümanlar**,Ankara,1999.
- Gömeç, Saadettin, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara, 1999.
- Grousset, Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, çev.Reşat Uzmen, İstanbul,1996.
- Gündoğdu, Abdullah, Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları, **Second International Symposium on I'SLAMIC CIVILISATION IN VOLGA-URAL REGION**, Kazan, 24-26 June, 2005, Yayınlanmamış bildiri.
- Güngör, Erol, **İslam Tasavvufunun Meseleleri**, İstanbul, 1996.
- Güngör, Erol, **Tarihte Türkler**, İstanbul, 1996.
- Hayıt, Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara, 1995.
- Hayıt, Baymirza, **Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası**, Ankara, 1975.
- Hayıt, Baymirza, **Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, İstanbul,1987.
- Hardy,George, **Tasavvufun Rusya'daki Mücadelesi**, çev. Ömer Karaman, Mayen,Sayı: 92-95(Temmuz-Ekim 1984).
- İnan, Abdülkadir, Sibiry'a'da İslamiyet'in Yayılışı ,**Eski Türk Dini Tarihi**, Ankara, 1975.
- İnan, Abdülkadir,Rus-Sovyet Sömürgelerinde Türk Dili ve Edebiyatı Meseleleri, **Türk Kültürü**,s.21/Temmuz1964.
- Kafalı, Mustafa, **Altın Orda'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul,1976.

- Kafalı, Mustafa, **Cuci Sülalesi ve Şubeleri**, TED,s.1,1970.
- Kafesoğlu, İbrahim,**Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1988.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Selçuklular”, **İslam Ansiklopedisi**, CX., İstanbul, 1967.
- Kitapçı, Zekeriya, **Türkistan’da İslamiyet ve Türkler**, Konya, 1988.
- Köprülü, Mehmed Fuad., “Ahmed Yesevi”, **İslam Ansiklopedisi**, CI, İstanbul, 1940.
- Köprülü, Mehmed Fuad, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, 1993.
- Köprülü, Mehmed Fuad, “Harizmşahlar”, **İslam Ansiklopedisi**, C.V, İstanbul, 1950.
- Kufralı, Kasım, “Gazzali” , **İslam Ansiklopedisi**, C. IV, İstanbul, 1945.
- Kurat, Akdes Nimet, “ Bulgar” **İslam Ansiklopedisi**, C.II., İstanbul, 1986,
- Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, Ankara, 1993.
- Kurat, Akdes Nimet, “Sovyetler Birliğinde Türkler ve İslamiyet”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı.48, 1971.
- Kurban, İklil, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Ankara,1995.
- Lemercier,Quelquejay Chantal, “İhtilal ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar”, **Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar**, ed. S.E. Wimbush, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Ankara, 1988, 79-111.
- Margoliouth, D.S., “Kadiriye”, **İslam Ansiklopedisi**, C.VI., İstanbul, 1955.
- Massignon, Louis, “Tasavvuf”, **İslam Ansiklopedisi**, C.XII., İstanbul, 1974.
- Muhammed Ebu Zehra, **İslamda Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi**, çev. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin, İstanbul,1983.
- Ocak, Ahmet Yaşar,**Türk Sufiliğine Bakışlar**, İstanbul, 2002.
- Ocak, Ahmet Yaşar, Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: **Kalenderiler**, Ankara,1992.

Özaydın, Abdülkerim, “Canoğulları”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. VII., İstanbul, 1993.

Öztürk, Yaşar Nuri, **Kuran ve Sünnete Göre Tasavvuf**, İstanbul, 1995.

Öztürk, Yaşar Nuri, **Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar**, İstanbul, 1997.

Raşid, Ahmet; “**Orta Asya’nın Dirilişi**”, İslam mı?, Milliyetçilik mi?, çev. Osman Ç. Deniztekin, İstanbul 1995.

Roemer, R.Hans, “Timurlular”, **İslam Ansiklopedisi**, C.12, İstanbul, 1974.

Roy, Olivier, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, çev. Mehmet Moralı, İstanbul, 2000.

Sahrani, Nazif , Orta Asya ve Sovyetler Dönemi Uygulamalarını Sorgulama, çev. Vildan Serin, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Sayı 6.

Saray, Mehmet, “Türkler” , **İslam Ansiklopedisi**, C. XII/ 2 , İstanbul, 1988.

Saray, Mehmet, **Özbek Türkleri Tarihi**, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, **Rusya’nın Türk İllerinde Yayılması**, İstanbul, 1975.

Saray, Mehmet, **Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey**, Ankara, 1987.

Serrâc, Ebû Nasr, **El-Lüma’ İslam Tasavvufu**, Kamil Yılmaz, Ankara, 1996

Spuler, Bertold, **İran Moğolları**, çev. Cemal Köprülü, Ankara, 1987.

Şami, Nizamüddin, **Zafername**, Ankara, 1987.

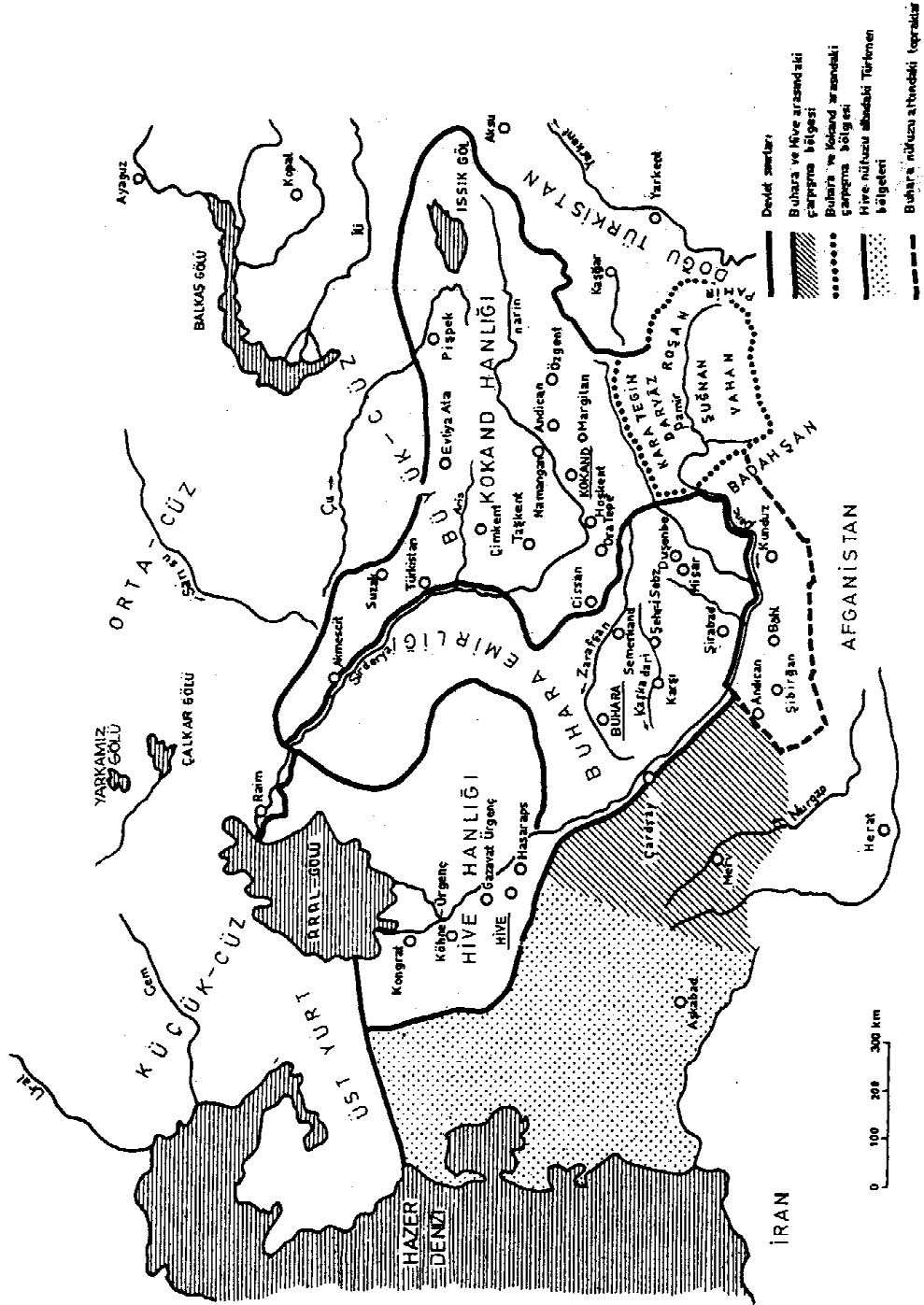
Şeşen, Ramazan, “Buhara”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi** , C. VI., İstanbul, 1992.

Taheri, Amir, **Kızıl Gökte Hilal**, Sovyetlerde İslamın Geleceği, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, 1991.

Togan, Zeki Velidi, Türkistan İsmi, Hududu ve Mesahası Hakkında, **Yeni Türkistan**, yıl 1, 1927/5-6

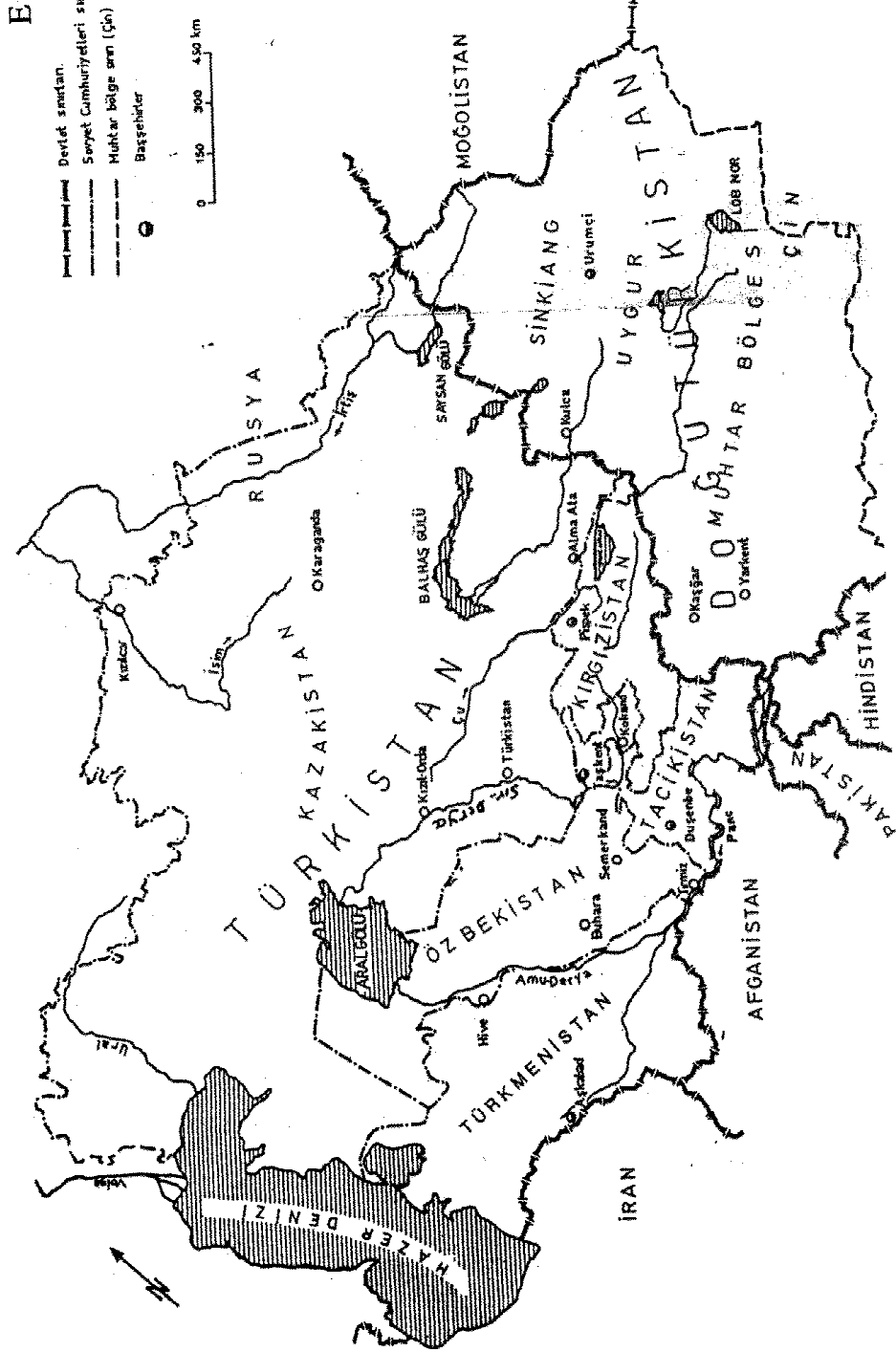
- Togan, Zeki Velidi, **Hatıralar**, İstanbul, 1969.
- Togan, Zeki Velidi , “Harizm”, **İslam Ansiklopedisi.**, C.V., İstanbul, 1950.
- Togan, Zeki Velidi, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul,1982.
- Turan, Osman, **Selçuklular ve İslamiyet**, İstanbul, 1993.
- Türer, Osman, ,Türk Dünyasında İslam’ın Yayılması ve Muhafazasında Tasavvuf ve Tarikatların Rolü, **Yeni Türkiye**,Mayıs-Haziran 1997.
- Türer, Osman, Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya ve Kafkaslarda Sufi Tarikatlar, **Türkler**, C.19.
- Ülkü, İrfan; “ **Moskovayla İslam Arasında Orta Asya**” , İstanbul 2002.
- Wimbush, S.Enders, **Sovyet Orta Asya’sında Soysuzlaştırma Politikası**, çev. Yasin Ceylan, Ankara, 1986.
- Yarkın, İbrahim, “Sovyet Rusya’nın İslam Dinine Karşı Siyaseti”,**Türk Kültürü**,s.174/1977.
- YAZICI, Bahaaddin, **Sıcak Nokta :Orta Asya, Orta Asya’da Yeniden Yapılanma ve Terör**, İstanbul, 2003.
- YAZICI, Nesimi, **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, Ankara, 1992.
- YAZICI, Tahsin, “Nakşebend”, **İslam Ansiklopedisi**, C.IX., İstanbul, 1964.
- Yıldız, Hakkı Dursun, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul, 1980.
- Yüce, Mehmet, **Kırgız Türklerinin Ulusal Kimlik Politikası**,Akademik Bakış,Sayı:9 (www.akademikbakis.org).
- Zarcone, Thierry, XX. Yüzyılda Tataristan ve Orta Asya’da Tasavvufi Hareketler, **Türkler**, C.19.

EK-I



Rusya ve Çin İşgali Öncesi Türkistan Hanlıkları

EK-II



Türkistan'ın İdari Taksimatı